



ЭН ШЫЛГАРААН ДООЗУКЧУГА

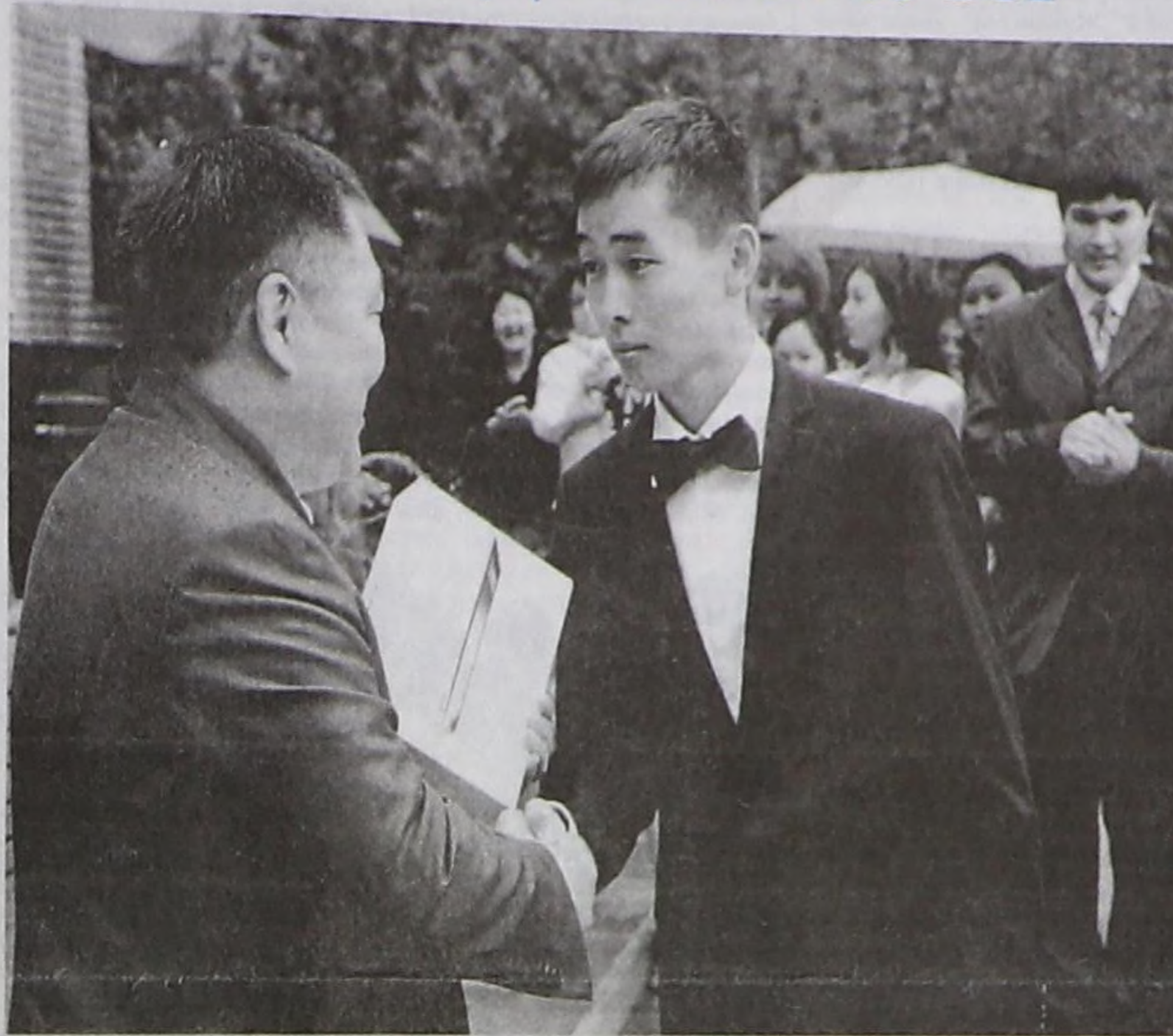
Тываның Баштыңының ажил-албаны

Июнь 23-те, воскресеньде, бүгү школалар-

а доозукчулар кезээлери олган. Кызылга чаңчыл уугаар оларга байырны рат шөлүңге чедирген, аа оолдар, уруглар колачы вальсты танцы-ааннар.

оң соонда байырлал төрөөн лаларыңа уламчылаан, башкылары, ада-иелери-кады хөөрежи, өөренип-ен чылдарын сактып шаг-аннар. Тываның Чазаның азының оралакчылары, са-ар, а ол ышкаш республика-гыңының бүрүн эргелиг-элери школачыларның ол-элериңге барып, доозук-чагы-сөзүн бергеннер. Тываның Баштыңы Шолбан-оол Кызыл хоорайның №1-азыңа барган болгаш, эң-кейлиг доозукчу Амырга-айга бодунуң хуу белээн-скан. Школа директору-а Хайманованың чугаалап-ы-биле алырга, идепкейли-аты туружу-биле ол оол-терден онзагай болуп ту-Амырга — дыка хөй социал-илелдерниң автору, школа-активинде эң шимченгир-ш эки өөредилгелиг.

Амырга бүдүн өскүс, азы-өг-бүлде чурттап турар-болза, ол бөдүүн эвес



Ш.В.Кара-оол Амырга Тавакайга белээн тыпсып тур.

сорулганы бодунуң мурнунда-салган. Аңаа белек тыпсырының дугайында Тываның Башты-ңының шийтипирин өөреникчилер-динмиттиг адыш каскаашкын-нары-биле болгаш деткишкын-кыйгылар-биле уткааннар. Ындыг-чорук өөрүнүң Амырганы үне-леп турарының бадыткалы-дыр-деп, Шолбан Кара-оол демдег-

лээн. Чүткүлдүг оолду Чазак-Даргазы мактаан болгаш улуг-улуг чедиинкинерни күзээн. iPad 2 деп аажок үнелиг белекти-республика удуртукчусундан-алыр деп черле бодавайн чо-раанын Амырга дыңнаткан. «Бо-меңээ дыка чугула белек-тир, моон соңгааргы өөредилгеге ол-херек алаар. А кол-ла чүве Си-

лерниң кичээңгейиңер болду, ол-дээш башкыларымга, Шолбан-Валерьевичиге өөрүп четтир-дим» — деп, доозукчу чугаалаан.

Өөредилге черлеринге эки-өөренирин, чурттуң өске улуг-улуг хоорайларыңа чорааш, төрөөн Тывазын утпазын ре-гионнуң удуртукчузу чалыыларга-күзээн.

ХОВУ-АКСЫН ХОЛГА АЛЫР

Хову-Аксы суурда чаа-тельнаяның тудуун дүр-дедир талазы-биле шийт-рилг хемчеглерни алы-ин Тываның Баштыңы-гээн.

Ткен кыжын бергедээш-таварышкан ол суурда-уп турар чылыдылга чет-лиг котельная суурнуң-хандырылгасын турум-дырар ужурлуг. Амгы-дериг-херекселдери-бит-челээн ол объект чүгле

чылыг хандырылгасының айты-рыын шийтирилээр эвес, одаар-чүүлдүң болгаш электри энер-гиязының чарыгдалын дыка-кызырып, экономиктиг ажыкты-бээр ужурлуг.

Ол ажылче чазын кирген-керээлиг организация «Строй-сервис» КХН-ниң мурнунга ту-дугну бо күзүн доозар сорул-ганы салган. Ында ажылдың-чоруп турарының дугайында-Тываның Баштыңы Шолбан-Кара-оолдун удуртканы, Чазак-

Даргазының оралакчыларның, сайыттарның, керээлиг орга-низацияларның төлээлериниң-киржилгези-биле болган хурал-га сайгарып чугаалашкан.

Тудуг сайыды Владимир Сат-тың дыңнатканын езугаар алыр-га, бо хүнге чедир тудугжулар-оран-саваны болгаш дериг-херекселди тургузар дөжекте-кудуп дооскан, дизель болгаш-трансформатор станцияларын, чылыдылга камеразын кошкан, котельнаяның монтаж ажылда-рын доозуп турар, чылыдылга-оруунга 200 метр чылыглааш-кын плиткаларын салган, хү-лээп алыышкын болгаш үүр-мектээшкын салбырын, хүл-үндүрер болгаш суг дамчыдар-тургузулганы кылырын улам-чылап турар. Ындыг турбуже-тудуг ажылдары ам-даа кошкак-байдалда, аңаа тудуг материал-дарының болгаш дериг-херек-селдерниң үзүктелишкенин кээп-турары салдар чедирип-турар.

Келир кышка белекел үе-зинде кандыг айтырыглар ам-тургустунуп турарын чөвүлел

хурал үезинде бүрүнү-биле-сайгарган, оларны шийтир-лээриниң оруктарын тодарат-кан. Керээлиг организация-«Стройсервис» КХН-биле ажыл-дың графигин эде көөрүн, ооң-күүселдези дээш хүн бүрүнүң-контролюн тургузарын Тудуг-яамызыңа дааскан. Ол ышкаш-объектиде кижини санын көвүде-дирин, ийи ээлчеглиг ажылче-шилчиин «Стройсервистен»-негээн. Даандырган хүлээлге-лерни бүрүнү-биле күүседир-иниң чугулазын бүгү албан-ду-жаалдыг кижилерге Шолбан-Кара-оол сагындырган.

— Хову-Аксы суурнуң ко-тельнаязы биске №1 объект-болур. Чугаа болза, республи-каның чүгле ат-алдарының бол-гаш онза байдалдардан ооң-удуртулгасының түңнел үндү-рүп билириниң дугайында эвес, бүдүн суурнуң амыдырал хан-дырылгасының, бистиң хамаа-тыларыыстың кижини бүрүзүнүң-чаагай чоруунуң дугайында бо-луп турар — деп, ол медеглээн.

В.ШАЙФУЛИННИҢ тырт-тырган чуруктары.

Чоннуң-кадыкшылы дээш

ДЕМНИГ АЖЫЛДААР

Чаңчыл болган «Си-бирьниң иммунология»-деп эртем-практиктиг кон-ференциязыңа киржи-ри-биле Красноярскиниң-эртемденнери Кызылга-чедип келгеннер, бо чы-лын ол Тываның найысы-лалыңа болур.

Тываның Баштыңы Шолбан-Кара-оол Сибирьниң көскү им-мунологу, Россияның Эртемнер-академиязының Сибирь салбы-рының Соңгу чүктүң медицина-айтырылганың эртем-шинчил-лел институтунун директору, медицина эртемнериниң док-тору, Россияның медицина эр-темнериниң академиязының-корреспондент кижигүнү, Рос-сияның эртемниң алдарлыг-ажылдакчызы Валерий Ман-чук-биле болгаш ооң оралак-чызы, медицина эртемнериниң-доктору, профессор Светлана-Смирнова-биле ужурашкан. Ва-лерий Манчуктун удуртканы ол-эртем-шинчилел институту кон-ференцияның организакчыла-рының бирээзи, Кызылга Крас-ноярскиниң, Новосибирскиниң, Иркутскиниң, Абаканның, Ке-меровонуң, Хабаровскиниң им-мунолог специалистери чыл-ганнар.

Аалчыларга байыр чедирип-тура, Шолбан Кара-оол эртем-шуулганын организастааны-дээш оларга өөрүп четтиргенин-илергейлээн болгаш бо чыыш-Тываның эмчи ажылдакчыла-рыңа онзагай болуушкун дээр-зин демдеглээн. Аңаа кожуун-эмнелгелериниң кол эмчилери, аңгы-аңгы мергелжилдиг эмчи-лери, республиканың медици-на албан черлериниң удуртук-чулары болгаш специалистери-чыылган. Иммунология дээр-ге медицинаның практиктиг бол-гаш эртем ажыл-чорудулга-зының бүгү талаларын хаара-тудуп турар болганда, бистиң-кадык камгалал ажылдакчыла-рывыска өөренип алыр чүүлдер-хөй дээрзин Шолбан Кара-оол-демдеглээн.

Тывага болган конференция-ның киржикчилерин чылыг хү-лээп алганы дээш республика-Баштыңыңа өөрүп четтиргенин-Валерий Манчук илереткен, Соңгу чүктүң медицина айты-рылганың эртем-шинчилел-институтунун төөгүзү-биле, ооң-ажыл-чорудулгазы-биле, рес-публиканың эмчилери-биле-кады ажылдажылгасының дуга-йында таныштырган, ажылының-дуржулгазы улуг, эртем күчүзү-четчир институт тыва өөрүңге-кандыг-даа дузаны көргүзерин-ге белең дээрзин дыңнаткан.

Ийи регионнуң эмчилериниң-кады ажылдажылгасын моон-соңгаар күштелдирериниң эрге-жок чугулазын ужуражылганың-киржикчилери демдеглээннер.

Бистиң коор.



Тиилекчи — Саяна Өндүр

Сибирьнин девискээрлеринин аразында «Сибирь — идегелдин девискээри» деп журналистер конкурсуна тыва журналист Саяна Өндүр тиилеп үнгөн.

Солуннарнын, радио биле телевиденин журналистеринин аразында 12 удаа эрткен бо конкурсу 1500 ажылдарны Алтай, Иркутск, Ханты-Мансийск, Хакасия дээш Сибирьниң аңгы-аңгы девискээрлеринин журналистери кириген. Саяна Май-ооловна «Интервью» номинацияга үшкү черни ээлээн. Бо номинацияга 82 кончуг шыырак журналист киришкен болгаш, тиилекчилерни шилири жюриге кончуг берге болган. Тыва национал хөгжүм херекселдеринин ус-шевери, Улусчу мастер Алдар

Тамдын-биле Саяна Өндүрнүн интервьюзу конкурстун жюриинин кежигүннеринин сонургалын болгаш деткимчезин чаалап алган. «Тулган игил!» деп интервьюну 2012 чылда «Центр Азии» солунга парлаан. Сибирь девискээрлеринин журналистеринин ажылдарынын аразында бедик үнелелди алган бо интервьюну «Азия төвүнүн кижилери» деп номуну 2014 чылда чырыкче үнөр 5-ки томунга киирер.

Россиянын Журналистер эвилелинин даргазынын чөвүлекчизи Раиса Жмодиктин дыңнатканы-биле алырга, конкурстун тиилекчилеринге болгаш лауреаттарына шаңналдарны бо чылдың июль 25-28 хүннеринде Омск хоорайга журналистер чыыжына тыспыр.

Өртчүлөр маргылдаазы

Чылдың чайгы изиг үезинде республиканың девискээринге өрттернин ында-мында хып үнүп, чурттакчылыг черлерде өрттер болурга, оон чон когарат турар. Өрттер-биле боттары демисежири кедилиг деп чүвени кижилер ханызы-биле медегер билип, суурларда эки турачы өрт дружиналарын тургузуп эгелзэннер.

Амгы үеде улусчу өртчү дружиналарнын кежигүннеринин саны 2200 кижиге четкен. Иделкейжи кижилернин эгелзешкинин Онза байдалдар яамызынын Тыва Республикада кол эргелели деткип, улусчу дружиналарны машина-техника, тускай хеп-биле хандырып турар. Бо чылдың эрткен үезинде улусчу дружиналар боттарынын күжү-биле 13 өрттү өжүргөн, өрт өжүреринге 12 удаа киришкен. Эки турачы өртчү дружиниктер 4 кижиниң амы-тынын өрттерден камгалап алган.

Тываның эки турачы өртчү дру-

жиналарынын командаларынын аразында «Эң дээрэ эки турачы өртчү команда» маргылдаа Кызыл хоорайда «Хүреш» стадионга болуп эрткен. Аңаа Улуг-Хем, Эрзин, Кызыл, Таңды, Каа-Хем, Өвүр, Тес-Хем кожууннардан нитизи-биле 8 команда киришкен. Озал-ондакка таварышкаш, өрттенген автотранспорт пассажирлеринге баштайгы дуза чедирери, өрт өжүрери дээш өртчү дружиниктиң кылып билер ужурлуг өске-даа мергежилдеринге олар маргылдаалашканнар. Чидиг демиселдин түннелинде Таңды кожуунун Бай-Хаак суурнуң эки турачы дружиниктеринин демниг командазы бирги черни чаалап алганнар. Ийги болгаш үшкү черлерни Өвүр кожуунун Хаңдагайты суурнуң, Каа-Хем кожуунун Авыйган суурнуң өртчүлери тус-тузунда ээлзэннер.

Тиилекчилерге өртектиг белектерни болгаш хүндүлел бижики-ни тывыскаан.

Тыва-Онлайн ИА.

«Пор-Бажың» дээш соңгуулуңар!

Интернетте 10russia.ru порталда соңгулдазы чоруп турар «Россия-10» төлевилелдин баштайгы чадазы июнь 30-де доостур.

Россиянын федералдыг округ бүрүзү бодунуң эң чараш 10 тураскаалдыг черлерин Интернетке соңгулда-биле шилип алгаш, «Россия-10» төлевилелче чорудар. Тываның Тере-Хөлдө Пор-Бажың Интернетте соңгулдалар езугаар Сибирьниң эң чараш тураскаалдыг

6 черлеринин санынче кирип турар. Ынчангаш Пор-Бажың Сибирьниң эң чараш 10 черлеринин санынче кире берип болурунун идегели бар. Сибирьниң эң чараш чери дээш Интернетте соңгулдалар езугаар Байкал хөл тергидеп турар.

Тываның кончуг чараш болгаш төөгүнүң тураскаалы чер Пор-Бажың Сибирьниң эң чараш булуңнарынын санынга кирзин дээш, соңгуулуңар!

ТР-ниң Культура яамызы.

Хөгжүлдениң курлавыры

Тыва Республиканың Национал музейи «Тыва биле Хакасиянын уран чүүлүнүн хөөннери» деп делгелгеге киржир.

Делгелге июнь 26-да Абакан хоорайга ажыттынар. Улустар аразының «Төөгү-культура салгалы культурулуг хөгжүлдениң курлавыры» деп 3-кү чыыжынын болгаш Тыва биле Хакасиянын аразында кады ажылдажылга дугайында Дугуржулганы боттандыраарынын угланышкыны-биле делгелге эртер.

Национал музейинин директору Виктор Чигжиттин демдеглээни-биле алырга, бо делгелге кожа-хелбээ национал музейлеринин эртем-төөгү курлавырларын каттыштырып турар онзагай төлевилел. Ооң кол сорулгазы — тыва болгаш хакас

улустарнын эрте-бурунгу төөгүзүн ажыдары, оларнын аразында дөмей болгаш ылгалдыг чүүлдерни сонургадыры. Саян-Алтай девискээрни эжелей чурттап келген көшкүн чоннарнын эдилелдери, идик-хеве, дериг-херекселдери дээш, өске-даа экспонаттарны аңаа делгээр. Оларнын аразында тыва өгнүң иштики дерилгеи база кирер.

Тыва Национал музейинин шыг-жамырындан нитизи-биле онзагай 300 экспонаттарны Абаканның чурттакчыларына болгаш аалчыларына көргүзери-биле делгээн. Делгелге Абакандан Кызылче август 30-де көжүп кээр. Хакасиянын Л.Кызласов аттыг национал музейинин эртинелери база бистин республиканың чонунга дыка сонурганчыг боору чугаажок.

МААДЫРЛЫГ ӨГБЕЛЕРИВИСКЕ ХҮНДҮТКЕЛ

Июнь 22-де, Сактышкынның болгаш качыгдалдың хүнүнде, Тываның найысылалында Тиилелге шөлүңге, Ада-чурттуң Улуг дайынынга амы-тынын берген дайынчыларнын тураскаалынга чечектер салышкыны болган.

Чылдың-на ол хүнде, аңаа хоорайжылар, хоочуннар, шко-лачылар, студентилер, хөй-ниити ажылдакчылары, Чазактың, парламентинин, мэриянын болгаш хоорай Хуралынын төлээлери чыгып кээп, амы-тынын берген дайынчыларга сактышкынны болгаш качыгдалды илереди, дириг арткан фронтчуларга болгаш тылдың ишчилеринге өөрүп четтиришкынниң сөстөрүн чугаалап турар.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол тайбың амыдырал дээш хоочуннарга четтиргенин илереткен. Дайынның ол берге чылдарында тыва эки турачылар фронтту хөйү-биле айткан болгаш эрес-маадырлыг чоруун көргүскендер деп, ол демдеглээн. Оларнын дыка

гим хоочуннар».

Июнь 22-ниң кежээинде «Тураскаалдың чулазы» деп акция болган. Ону Улусчу фронт организастаан. 22 шакта Тиилелге тураскаалынга 500 ажыг кижиге чыгып келген. 72 чыл бурунгаар, фашистиг Германия Совет Эвилелинче халдаан хүнүнде, Бүгү-Тываның XX съездизи ол эжелекчи чорукту буруу шапкан Декларацияны хүлээп алган болгаш ССРЭ-биле кады фашистерни туюлунга чедир чылча шаварынга тыва чоннуң киржир күзелин илереткен. «Дээр безин ынчан килеңей берген, кара булуттар дигрилип келген. Ол үеде солуннар-даа, радио-даа чок турган. Улуг айыыл-халап келген деп бир хам кижиге дыңнаткан чүве. Тыва ол дораан-на бодунуң экономиказын фронтунун херекселдеринче угландырган. Мал-маганны чорудуп, лыжа-хаакты белеткеп, хөрөктээш тоннарны даарап эгелзэн бис. Тыва Арат Республиканы фронтту беш эшелон белек чоруткан» — деп,



Дайынчыларнын тураскаалынга — дириг чечектер.

хөйү амы-тынын маадырлыгы-биле бергендер. «Тиилекчилернин ажы-төлу бис! Аңаа чоргаарланып турар бис! Ол дайынның кичээндирин камгалаа утпас херек» — деп, регион удуртукчузу чугаалаан.

«Мындыг хемчеглер менээ сактышкын болур. Мээң чүрээмге кезээде арткан балалбас сактышкыннар-дыр. Ол нарын орукту кады эрткен өөрүмнү камгалаа утпас мен. Амгы үеде олардан кым-даа артаан. Бичини уругларны көргөн санымда-ла эш-өөрүмнүң болгаш бистерин дугайында тураскаал уттундурбас деп санаар мен» — деп, дайын хоочуну Владимир Леонидович Маландин чугаалаан.

Ыраккы Чөөн чүктүн федералдыг университетинин 2-ги курузунун студентизи Чодураа Ховалыг мынча дээн: «Дайынга киришкен, ол кадыг-дошкун чылдарны көргөн кижилер-биле кады Тиилелге шөлүңге турарга, кижиге онзагай сагыш-сеткил — хүндүткел болгаш өөрүп четтиришкын төрүттүр. Дайынның маадырларына болгаш хоочуннарына тураскааткан кандыг-даа хемчеглер сенээ дыка улуг уjur-дузалыг, чүге дээрге улуг назылыг кижилернин канчап-даа тургаш маңаа чедип келирин көөрсен».

Чайгы шериг-патриотчу лагеринин кижизидикчизи Мария Новоселова бодунуң бодаалын илереткен. «Тайбың, аас-кежиктиг келир үени биске хайырлаан бистин шериглеривиске чоргаарланыр мен, ынчангаш мындыг хемчеглерге киржирин онзагай үүле деп санаар мен. Хөй удаа киржип келдим, ынчалза-даа келген санымда-ла карактарым чажы төктүп келир. Четтирдим, эр-

ол болуушкуннарнын киржикчизи, сураглыг күрүне болгаш хөй-ниити ажылдакчызы Чимит-Доржу Ондар чугаалаан.

Тиилелге шөлүңге ол кежээки шакта кызылчылар өг-бүлелерин эдертип алгаш келгендер. Боттарынын фронттуң өгбелеринин дугайында школачылар Денис Пестерев биле Өлчей Биче-кыс олар чугаалааннар. Өлчейнин өгбелери Биче-кыс Адыг-Түлүш биле Бичен Ховалыг чаңгыс суурдан — Эйлиг-Хемден фронтту чорупкан чүведир. Олар тыва эки турачыларнын аразында Украинанын хоорайлары болгаш суурларын хосташканнар. Олар боттарынын эш-өөрүн аңаа хөйүнү чидиргендер, дайынчы шаңналдарын аңаа алганнар. Төрзөн чуртунга элп чанып келгеш өг-бүлө тутканнар.

«Иремге болгаш кадамга чоргаарланыр мен» — деп, ол бичини уруг чугаалаан.

Тиилелге тураскаалынын чанынга Улусчу фронтунуң Тывада регион оргкомитетинин кежигүнү, башкы Юлия Рубанованың өг-бүлелинин үш салгалы чыылган: ооң фронттуга өөнүн ээзин чидирген кырган-авазы, ооң ашаа болгаш огу Ваня. «Май 9 биле июнь 22 өг-бүлө бүрүзүңге хамааржыр хүнер-дир. «Май 9-та огул Ваня биле ис чок чиккен кырган-ачавыс Леонунуң чуруун туткаш, «Өлүм чок полктун» составына эрткен бис. Ол чыскаалывыс кайгамчык уланчылыг болган. Фронтту 1941 чылдың июнь 25-те чорупкан дээрден өске чүнү-даа билбевис кырган-ачавыстың чуруун Ваняга тудускаш тырттыргаш, социал четкинин сайтызынга кирип кагдывыс. Аңаа хары бистен муң-муң километр чер-

Бистиң төрзөн чурттувустун косталык маарышпас чоруу дээш демиселге алгаш кады камгалаа утпас херек!



де чурттан келген. Ында чурттурар мээң чаңгысклассчым кырган-ачам Леон Кириллович Телютун дугайында медээлерни номчук кижиге болган, сайтыларнын бирин камчыштыр бисче чорудупка Леон Телютун канчаар өлүртүп билип алдывыс. Тиилелге шөлүңге келген кырган-авамыс 60 чыл ажыг үе эрткенде, ис чок чиккен ашааның дугайында билип алгаш ылдыг чүүлү камгалаа утпас херек дилээшкыннерни уламчылаар ужурлуг бис» — деп, Юлия чугаалаан.

Орус православ шажынынн хөрээзинден болгаш сарыг шажы хөрээзинден шөлгө эккелген чуулдар сагыш-сеткилди доюлдурган. Оларнын оду-биле ол акцияны киржикчилеринин лааларын кыдыкан. Шөлгө чүс-чүс оттар чайына берген.

Кижилер оожум келгеш, холдоткан чулазын бедигээш кырыкче оожум салып турганнар. Мен оттуң чоогунда бичини-бичини оттай чайыннаан, а кижилер улам калып, кээп-ле турган...

Сактышкынның болгаш качыгдалдың хүнүн 1996 чылдың июнь 8-те РФ-тин Президентизинин Чарлы-биле тургускан болгаш немец-фашистиг эжелекчилерни удур совет улустун демиселин эгелзэн хүнү кылдыр демдегелетурар. Чарлыкта мындыг сөстө бар: «Өлүрткен бүгү кижилерни фашист дарлалга хилинчектенгенин, аш-чуттан тылга амызында чарылганнарын ол хүн биске сагыштыдыр. Төрзөн чуртун камгалаа дээш боттарынын амы-тынын бергендер дээш качыгдалар бис».

2007 чылдың октябрь 24-те РФ-тин Президентизи «Россиянын дайынчы алдарынын болгаш төөгүнүнүн дугайында Чарлыны өскерилгелер киригенин дугайында хоойлуга ат салган. Ол хоойлуга дүүштүр ук даңзыга чыгаш хун — июнь 22 — Сактышкынның болгаш качыгдалдың хүнү, Ада-чурттуң Улуг дайынынын эгелзэн хүнү немешкен.

Хан төгүүшкүннүг ол каржы дошкун дайын 1418 хүн үргүлүлзэн, албан-езузуңун медээлерин езугаар алырга, 27 миллион кижи өлгөн, оларнын 18 миллиону тыва чурттакчылар. Кызыл Армиянын чидири 8,7 млн. кижиге болган фашистерниң концлагерьлеринге миллион кижиге амызындан чарылган. Дайынның бүгү чылдарында шериг албанның 4,5 млн. кижиге фашистерге туттурган.

Дайын чылдарында 1710 хоорайлар болгаш 70 муң ажыг суурлар үрелип бузулган. Совет Эвилелинин материалдыг когаралы 679 миллиард рубль (1941 чылдың өртөктери-биле) болган.

Совет Эвилелинин Маадыр атты бир дугаарында 1941 чылдың июль 8-теги Чарлык езугаар тывыскаан. Нитизи-биле 11,5 муң совет дайынчылар ол шаңналга төлөткөн болган.

ЧУРТТАКЧЫЛАРНЫҢ ХАМААРЫЛГАЗЫН ӨСКЕРТИР

Нити-российжи Улусчу фронтунун Тыва девискээр салбырының төлээлери биле республиканың массалыг информация чепсектеринин ажилдакчылары «Жилсервис» эргелеп-башкаар компанияның директорунун үлээлгезин күүседип турар Евгений Ромазанов-биле ужурашкан.

Бо компанияның удуртукчузу ужуражышкынны Улусчу фронтунун организастааны база ылга эвес. Чүге дээрге Кызыл айда чаагайжыды туттунган башкаарның хөй кезининг хүн бүрү-жаалдазын, биче болгаш улуг елгезин бо компания чорудуп р. Ынчангаш ооң ажил-чору-азындан база найысылалдың мунал ажил-агыйының байдалы аржыр. Ужуражышкынның сорулгазы — бо компанияның а-агыйы-биле, каксы-даа бол, жары, хөй квартиралыг башкаарны эргелеп-баштаар ажил-аа чүүлдер бар болза, оларны алыры.

«Жилсервис» эргелеп-башка-компаниязын элээн үр удур-келген Евгений Ромазановтун азы-биле алырга, хөй кварти-ралыг бажыңнарны эки байдалга р талазы-биле ажилда эң-не чүүл — боттарының чурттап р оран-бажыңыга чурттакчы-ның хөй нуруузуңуң хамаарыл-н өскертири. Чурттап турары каат бажыңда квартиразын бо-ң хууда өңчүзү деп санап, аңаа алыгы, ону септеп-селип турар, ити бажыңны бодунуң өңчүзү санаар бодал оларда ам-даа как. Хөй квартиралыг бажың-ваартира бүрүзүнүң ээлери ба-за мээң өңчүс тоомча чок, каннары сагыш амыр кижилер компанияның чурттакчылар-а ажилы көргүскен. Ынчалза-байдал өскерлип эгелээн. Ооң эңге Калинин кудумчузунда, «Х» дугаарлыг бажыңны «Жил-ис» эргелеп-башкаар ком-панияның удуртукчузу адады. Бо-ң каат бүрүзүндө коридорлуг дыр төлевилеттинген бажың-вездилег бажыңга деңнээр-ындыг бажыңга арыг-силиг, им-чурумну тудары дыка бер-ылдыг-даа болза, бажыңның такчыларының корум-чурумун идип, оларның боттарының тап турар бажыңыга хамаа-азын өскертип, арыг-силиг, ху-лыг чурттаар кылдыр оларны гай берген кижилер бар. Олар-ге бажыңның чөвүлелининг ке-иннери Анай, Голоцеская, Да-

дар-оол дээш каш-ла киж. Олар-ның күженишкени-биле бажыңның чурттакчыларының хуралын чыып, моон сонгаар бок-сактыг, чуттуг, коридорда ээрик кижилер ужуп каан чыдар, чамдык квартираларда арага садып турар байдалдан уш-тунуп, арыг-силиг, корум-чурумнуг чурттаар деп шийтпирни хуралга хүлээп алган. Ону бажыңның чурт-такчыларының хөй кезини деткээн. Иденкейжи кижилеринг чаныш-сыныш чок кызымак ажилының күжү-биле чамдык квартираларга арага садарын соксадып, аңаа по-лицияны хаара туткан, коммунал ачы-дузазынга өрелиг кижилер-биле ажилдап, ооң чылдагаанын иле-редип, өрени дуглаарының аргала-рын саналдааннар. Аарыг-аржык, чединмес чуртталгалыг, кырган чурттакчыларның өрезин үүрмек-теп дуглаарының аргазын ажыг-лап, өрезин шуптузун төлөптерге, хөөлени берген акшазын «Жилсер-вис» эргелеп-башкаар компания тыртпас деп дугуржуушкун база чедип алдыган. Амгы үеде Кали-

кудумчуда № 14 бажыңның чурт-такчылары акшазын «октажып» тургаш, домофоннуг, кан демир, аар өртектег эжиктерни садыгдан садып, амгы үеде ажилдавын тур-рар «Сакура» деп фирманың ду-зазы-биле тургузуп алганнар. Ол эжиктерниг домофону үрелип эге-лээрге, чурттакчылар дуза дилеп чедерге, «Жилсервис» эргелеп-башкаар компания «ол бистин херээвис эвес» дээш, домофон-нарлыг эжиктер септээр фирманы дилээрин сүмелээн. Хөй кварти-ралыг бажыңнарның подъездиле-рининг эжиктерин чылдың-на кыш удур септээр, чылыгларны компа-нияның бир «аарышкылыг» айты-ры-ла болгай. Бо удаада хары-салганы эш Ромазанов бажыңның чурттакчыларынче «чууй» каап, домофоннуг эжиктерниг ажаалда-зын «Жилсервис» компанияга хү-лээдип бээр, ол дээш акша төлээр деп шийтпирни бажыңның чуртта-кчылары нити хуралынга хүлээп алгаш, чогуур документилерни ки-рер ужурулуг деп сүмелээн.

“Хөй квартиралыг бажыңнарны эки бай-далга тудар талазы-биле ажилда эң-не берге чүүл — боттарының чурттап турар оран-бажыңыга чурттакчыларның хөй ну-руузуңуң хамаарылгазын өскертири.

нин кудумчузуңуң 7 «А» бажыңда чамдык квартираларда арага са-дары соксаан, коридорларга ужуп каан чыдар ээрик кижилер көзүл-бестээн, үүрмек септелгени кылган, коридорлар, бажың арыг-силиг, коммунал ачы-дузазының өрези чоорту эвээжеп эгелээн. Септелге ажилдарын кылып, ооң төлевири-биле коммунал ачы-дузазынга өре-зин дуглаар күзелдиг кижилерни аңаа хаара туткан. База бир эки чүүл, бажыңның ишти-даштын арыглар талазы-биле субботник-ке бажыңның чурттакчыларының барык шуптузу киришкен. Амгы үеде бажыңның даштынга ыяштар, чечектер олуртур, бажың чоогунуң девискээрин чаагайжыдарынга бел-леткел чоруп турар. Аңаа «Жилсер-вис» эргелеп-башкаар компания дузалажып, хөрзүн сөөртүп эккеп бээр деп бажыңның чөвүлели-биле дугуржулга бар. Бодунуң хүлээнген ажилын компания албан күүседир.

Хөй квартиралыг бажыңнарга арыг-силиг, корум-чурумнуг чурт-таары чурттакчыларның боттары-дан база кончуг хамаарылгалыг дээрзиниң оода бир чижээ Кызыл хоорайда бар болганы дыка өөрүн-чүг-дүр.

Чурттакчылар биле эргелеп-башкаар компанияның аразында бот-боттарын билишпес таварыл-галар барын, харын-даа «Жилсер-вис» эргелеп-башкаар компания чурттакчыларның эки эгелээшк-ини деткивейн барганының чин-жээ база бо ужуражылга үезин-де билдинген. Интернациональ-ная

Үстүнде чижектерден алгаш көөрге, чурттап турары хөй каат бажыңнарга чурттакчыларның ха-маарылгазы өскерлип эгелээн. Ону бүгү талазы-биле компания деткип, сөөртүпчөк болбазы-ла илден.

Хөй квартиралыг бажыңнарны эргелеп-башкаар талазы-биле то-даргай хоойлу-дүрүм-чок болганын-дан ажилды чорударынга нарын чүүлдер турган, тодаргай хоойлуну манап шаг болган бис, Россияның Чазаның «Хөй квартиралыг ба-жыңнарны эргелеп-башкаарының чурумунуң дугайында» хоойлузу бо чылдың май 15-те үнүп келген, ам канчаар ажилдаары элээн тодаргай аларган деп «Жилсервис» эргелеп-башкаар компанияның директо-рунун үлээлгезин күүседип турар Ромазанов демдеглээн. Хоойлуну ооң тайылбырлааны-биле алыр-га, хөй квартиралыг бажыңнарның чурттакчылары бажың чөвүлелин тургузуп, бажыңын септээр, ишти-даштын арыг тудар дээш кандыг ажилдарны чорударын, аңаа чүү хире акша-төгери херек дээрзин, ол акша-хөрөңгини боттары чыыр база чыылда фондузунда акшаны ажыглаарын, ону кылган дээш каш акшаны төлээри болгаш кайы ком-панияга дагзырынга чедир бажың-ның чурттакчыларының нити хура-лынга шийтпирлээр ужурулуг.

«Жилсервис» эргелеп компа-нияның диспетчер пунктузун Улус-чу фронтунун төлээлеринге болгаш журналистерге Ромазанов таныш-тырган. Бажыңнарның суг болгаш чылыг системаларында үрелиш-киннер дугайында чагыларны дүр-ген хүлээп ал, үрелишкиннерни дарый чайладыр бригадаларны чо-рудуп, оларның кайда, чүү хире үе иштинде ажилдап турарын, харын-даа мырыңай оларның машиназы кайда турарын диспетчер пункту-зунун мониторларында көргүзүп турар.

Хөй квартиралыг бажыңнарга чүгле оларның чурттакчыларының хамаарылгазы эвес, бажыңнарны эргелеп-башкаар компанияларның хамаарылгазы өскерли бээрине ынанышты «Жилсервис» эргелеп-башкаар компанияның удуртукчу-зу-биле ужуражылга көстелдирди.

Шаңгыр-оол МОНГУШ,
«Шынның» корр.

Чаа-чаа спорт шөлдерин көстүп келир

Тываның болгаш Рос-сияның демнежилгезининг 100 чылынга болгаш Кызыл хоорайның үндезилеп тур-густунганының 100 чылынга тураскааткан төлевилелдинг эгези регионнун удуртукчузу Шолбан Кара-оолдун респуб-ликаның Дээди Хуралынга Айыткалынга салдыган.

Ол төлевилелди күүседиринге бо чылын республика бюджетин-ден 10 миллион рубльди тускай-лаан. 2014 чылда федералдыг тус-кай сорулгалыг программаларның киржилгезин-биле тускай карттыг универсалдыг спорт шөлдерин ту-дарынга 30 млн. рубльди немей тускайлаар, кышкы үеде ону чуң-гулаар чер кылдыр дораан эде де-рип ал болур. Чаа спорт тудуглары чоннун чурттап турар чер-леринге хол бөмбүүнге, бут бөмбүүнге, мини-футбол-га маргылдааларны бедик деңгелге эрттирер арганы тыпсыр. Красноярскиде болгаш Новосибирскиде ындыг тудугларны үлегер кылдыр алган.

Чаа тудугларны кылы-ры-биле чергелештир рес-публиканың бүгү чурттакчылыг черлеринде ажилдап турар спорт шөлдерининг септелгезин чору-дар болгаш чаартып кылыр. Ол төлевилелдинг күүсеттинип турар байдалының дугайында респуб-лика Баштыңы Шолбан Кара-оолдун аныктар болгаш спорт херектери-нин талазы-биле сайыды Уран-кыс Ондарның болгаш Кызылдың мэри Владислав Ховалыгының ужуражыл-газының үезинде сайгарып чугаа-лашкан.

Амгы үеде ук төлевилелди күүседир талазы-биле ажил бүгү муниципалдыг тургузугларда, хоо-райларда, кожууннар төптеринде, көдээ суурларда калбарган, олар-га тус чер чагыргалары, бүгү дең-нелдин депутаттары, күш-ажылчы коллективтер, компаниялар эрге-лекчилери болгаш чуртталга ба-жыңнарының эштежилгелери, хоо-райларның микрорайоннарының болгаш суурларның чурттакчылары киржип турар дээрзин Уран-кыс Ондар демдеглээн. Муниципалдыг программаларга дүүштүр тускай-лаан акшадан аңгыда, спонсор-ларның болгаш чурттакчыларның акша-хөрөңгизин калбаа-биле хаа-ра тудуп, акша-хөрөңги чыырының талазы-биле чаагай сеткил акция-ларын эрттирип турар.

Чижээ, Эрзин кожууннун төвү Эрзин суурга «чоннун тудуу»-биле кылган стадионну ажылгалга ки-рер. Улуг-Хем кожууннун чагырга-зы Шагаан-Арыг хоорайда, Саян-Шушенск кудумчузунда, хөй каат бажыңнарның чанынга уругларның универсалдыг спорт шөлчүгежин ажыдарын планнаан. Ол сорулга-га ажыглаар кылдыр кожуун-даа, хоорай-даа бюджеттерининг акша-хөрөңгизин тускайлаан, «Уруглар-га тоолзуг белек — ойнаар шөлчү-

гешти белекке бер» деп чаагай сеткил концертин эрттирген.

Кызыл кожуунда Кур-Чер суурнун чурттакчыларының күжү-биле концерт-спорт шөлүн тудуп алган. Каа-Хем суурнун чагыргазы Таежная кудумчузунга сес кезектиг уруглар ойнаар шөлду республика-да эң бир дугаар чагыткан. База бир уруглар шөлчүгежин сайгар-лыкчыларның дузазы-биле «Субур-ган» микрорайонунда туткан.

Чаа спорт шөлчүгештерин ажы-дарын болгаш бар тудугларны чаартырын республиканың өске-даа чурттакчылыг черлеринде бот-тандырып турар.

Ындыг турбуже, акша-хө-рөңгининг чедишпезинден чамдык муниципалдыг тургузугларда бо ажил доозулбайн турар деп, са-



йыт демдеглээн. Төлевилелди күү-седир-биле бо чылын шилчиткен 10 млн. рубль түңнүг республика акша-хөрөңгизининг чедизин Кызыл хоорайга бээри көрдүнген. Арт-каннарын өске муниципалдыг тур-гузугларга хуваар апаар. «Спортту — бажыңнар чанынче» деп губе-ратор төлевилелдин күүседир-биле субсидиялар тыпсырының чурумун республиканың Чазаа бадылаан. Акша-хөрөңгини муниципалдыг тургузугларга хуваарының чижек схемазын Уран-кыс Ондар Чазак Даргазынга көргүскен.

Губернатор төлевилелининг күү-сеттинип турарының дугайында Кызыл хоорайның мэри Владислав Ховалыг илеткээн. Көрдүнген чеди миллион рубльди школа назыны четпээн болгаш школа назылыг уругларга тааржыр спорт дериг-херекселдерин садып алырынга чарыгдар дээрзин ол дыңнаткан. Спорт дериг-херекселдерин Кы-зылдың алды микрорайонунда 352 бажыңнарның чанынга тургузар. Ажык аукцион эрттиргенининг түң-нелин езууга дериг-херекселдер-нин белеткекчизинге болгаш эп-тештирикчизинге Екатеринбургтун фирмаларының бирээзи деп тода-раттыган.

Оон аңгыда хоорай бюджетин-ден 2,5 млн. рубльди 18 чаа уруг-лар шөлчүгештерин тударынга, 460 муң рубльди бар тудугларны сеп-тээринге болгаш чаартырынга үн-дүрер кылдыр шилчидер.

Ужуражылганы түңнөп тура, республика Баштыңы төлевилелдинг социал ужур-дузалыын база катап демдеглээн болгаш бүгү ажилдар-ны чогуур хуусаазында кылып доо-зарын негээн.

ТР-ниң албан-езуунун
сайтызындан.

Ойнап тургаш...

Мөңгүн-Тайга кожууннун полиция ажилдакчылары сугга дүшкен алды харлыг оолду дилеп турар.

Мөңгүн-Тайганың Кызыл-Хая суурнун чоогунда Мөген-Бүрен хемче алды харлыг оол июнь 23-те 11 шак үезинде дүже берген деп дүвүрээзинниг медээ иштики хе-ректер органынга келген. Суурдан ырак эвесте, ол хем-

нин эринге ийи оол ойнап турган дээрзи илерээн. Оларның бирээзи тайгаш, хемче кире берген, ону агым дораан алгаш барган.

Амгы үеде полиция ажилдак-чылары камгалакчылар-биле дем-нежиң алгаш, ол ырак черде суур-нун хеминче дүшкен оолду дилеп турар.

ТР талазы-биле ИХЯ-ның
парлалга албаны.





Эрзин кожуун 1941 чылдың июль 28-те үндезилеп тургустунган. Ол Тыва Республиканың мурнуу-чөөн чүгүнде турар. Каа-Хем, Кызыл, Тес-Хем кожууннар-биле, мурнуу талазында — Моол-биле кызыгаарлашкан.

Кожуунунң ниити шөлү 1108145 гектар. Эрзин кожуунунң экономика географтыг онзагай талазы чүл дээрге, оон төп кожууннарда болгаш республика найысылалындан ырак болуп турары. Кожуун төвүнден Тыва Республиканың найысылалына чедир хемчээли 220 км, демир-оруктуң чоокку станциязы Абакан хоорайга чедир — 600 километр.

Кожуун девискээринде Бүгү-делегейниң «Убса-Нур ыйгылаажы» биосферлиг заповедниктин үш шинчилел участогу бар, ында элезинниг ховулар чаттылган, Сибириниң арга-ары, мөңгө доштар эмгежок, аңгы-аңгы дириг амытаннар оъттаан болгаш үнүштер үнген, демир, алюминий, литий, тантал, ниобий болгаш алдын дээн ышкыш ховар казымал байлактарлыг шөлдер бар. «Ойна» артель Нарын хеминиң үстүнде алдын казып тып турар. Элезин, сай, тууяу дою үнген черлер бар.

Кожуун девискээринде «Алдын Уургай», «Качык», «Ак Хайыракан», «Көк Молдурга» деп аржааннар бар. Ында «Бай-Хөл», «Дус-Хөл» деп аржаан хөлдөр бар, «Төре-Хөл», «Кара-Хөл» хөлдөрүнүң суу арыг. «Дус-Хөлде» суг дузун тып турар.

Кожуунунң чурттакчы чону 8603 кижиге. Ында Эрзин, Мөрен, Бай-Даг, Сарыг-Булуң болгаш кожуун төвүнден эң ыракта — 120 км черде турар Качык деп алды суму бар.

3 ай дургузунда Тываның кадыг шывыгыг-даа, чазыгыг-даа узун, кыска оруктарын эртип чорааш, ырак-чоок булуңнарын кезээн бис. Сургакчылаар ажылывысты уламчылап, чеди чүзүн малын малдаан ажил-ишчи чонуг, Моол чурту-биле кожа чыдар Эрзин кожуунга аалдал четтивис. Кожуунунң ажил-агынының аңгы-аңгы адырларына чедип, көргенивис соонда чагырга даргазы Роман Кызыл-оолович Шинин-биле ажил-агыг чугааны кылдым.

— Роман Кызыл-оолович, ки-

Боттарының күжү, деми-биле бир-ле чаа эгелээшкини тып ап турар кижилер өскөлөргө езулуг үлегер-чижек. Эрзин кожуунунң Булуң-Бажы сумузуңуң чурттакчылары фельдшер-акушер пунктузуңуң оран-савазын демнежи, боттары тудуп турар.

Булуң-Бажы, Бай-Даг сумуларына фельдшер-акушер пунктуларын тудары-биле Тес-Хем кожуунунң «Амбын-Тудуг» КУБ-биле керээ оон мурнунда-ла чардынган турган. Ук тудугларны кылырынче акша-хөреңгини шилчиткен соонда, янзы-бүрү чылдагааннарның уржуундан бүдүрүлгө тудугларны чедир кылбайн, ара каалкан. Амгы үеде «Амбын-Тудуг» бүдүрүлгези буурап дүшкен. Кожуунунң сумунуң удуртулгазы каш чылдарның дургузунда бо херекти сайгарып, суд таварыштыр түңнелди чедип алырын кызыдып келген.

Булуң-Бажы сумунуң чагырыкчызы Оксана Ховалыговна Баадыр-ның чугаалап турары-биле алырга,

жиниң төрөөн чери, төрөл чону үе-дүптен бээр байлак төөгүлүг чораан болгай. Эрзин кожуунунң төөгүзүн болгаш ажил-ишчи чонунуң дугайында таныштырып көрүңерем.

— Бистиң Эрзин кожуун 2 чыл бурунгаар 70 чыл ою байырлалын демдегледеп эрттирген. 2012 чылда Эрзин сумузуңуң тургустунганындан бээр 75 чыл ою болган. Эң-не кол угланышыкчыныс, кожуунунң социал-экономикаг хөгжүлдөзү — көдээ ажил-агыг. Кожуунда малдың баш саны чыл санында өзүп турары дээр-ле, чонунуң ажил-ишчи кызымаа, эки амыдыралдың херечизи деп бодаар мен. Республикада мурнакчы кожууннар аразында чоруп турарывыс өөрүнчүг. Чонунуң хуу-даа малы, көдээ ажил-агыг кооперативтериниң, күрүнениң болгаш муниципалдыг каттышкан ажил-агыларда-даа мал бажының саны 150 муң ажып турар. Бо саннарны эрткен чыл-биле деңнээрге, чылдан чылче оранчок өзүлдө бар. Каш чүзүн малывыс аразында элезинниг хову-шөлгө оъттап чоруур төвөлери-вис 60 баш саныг. Сарлык база-ла бистиң черде өзүп турар, оларның саны 33 четкен. Көдээ ажил-агыг продукциязы: эт бүдүрүлгезиниң көргүзүлгери кожуунунң экономикаг деңнелин көдүрүп турар. Оон-биле чергелештир чер ажылын кылып турган бис, оон хоомай эвес дүжүттү ажаап ап турган болза, а бо сөөлгү чылдарда кааңнаашкынның салдарындан дүжүдүвүс эвээжээн. Мал чеминиң белеткелин, тараалаң Таңды кожуун-биле керээ езугаар кады ажилдажылганы кылдывыс. Кандыг-даа ажил-агыгны эки удуртуп-башкарындан кол хамааржыр. Ажил-ишчи алдарлыг кижилеривис база хөй.

— Кожуунунң «Бай-Хөл» көдээ ажил-агыг кооперативинде болгаш өске-даа ажил-агыларында байдал кандыгыл?

— Оон мурнунда «Чаа-Орук» совхозу турган. Амгы үеде «Бай-Хөл» боттарының күш-ажылчы чедииникин-биле өскөлөргө үлегерлиг, республикадан дашкаар регионнарга эки билдингир, бистиң кожуунунң эң хөй малдыг кооперативи. Чыл санында Чита хоорайда эртип турар мал делгелгезиниң янзы-бүрү хевирлериниң каш дакпыр чемпион киржикчилери. Чылдың-на мал бажы муң-муну-биле немежи турарындан, аныяк өг-бү-

кожуун бюджетинде ФАП тудуунче кандыг-даа акша-хөреңги амгы үеде көрдүнмээн. Сумунуң чурттакчылары боттарының күш-ажылчы тура-соруу-биле 2009 чылда ара кагдынган тудугну улаштыр кылып эгелзэн. Кандыг-даа эгелээшкинге бергелер черле турар болгай. 2010 чылда тудуг материалына нарын айтырыглар тургустунуп кээрге, ФАП оран-савазының тудуун бо удаада база ара каар ужурга таварышкан. 2013 чылдың июньда тудугну улаштыр кылып эгелзэн бо. Үр турупканындан тудугнуң ыяштары карарып, кыры дуглаттынмаан турганындан ийи кыдында ханазы ийинче калбара берген. Чүгле кожуунунң, ылангыя сумунуң удуртулгазының кызымаккай чоруундан ФАП тудуу сайзыралды ап, амгы үеде тудугнуң иштиги кылып ажилдары артып калган.

Эрзин кожуунунң чагырыкчызы-

лелерни мал кадарары-биле хаара туткан. Кол угланышыкчыныс — көдээде мал ажил-агыг. Көшкүн өгбелеривистиң муң-мун чылдарда доктааткан үндезин амыдыралы биске ажыктыг. Кадарып, өстүрүп чоруур малывыстың кежин, дүгүн болбаазырадып турар биче бүдүрүлгелер бар. Кешти эттеп кылып ажилды «Бай-Хөл» кооперативке хүлээткен. Олар 100 кижини ажилга хаара тудуп, биче бүдүрүлгени ажилдадып турарлар. Нарын сумузуңда кидисти салып, оон янзы-бүрү кылыгларны кылып турарын демдеглээр апаар. Бо биче бүдүрүлгелерге дериг-херексел садып алырынга деткимче көргүзөр болза, улаштыр сайзырал чоруй баар аргалыг. Өггө чадар ширтектерни хол-биле сырыры берге иш-тир. Кожуун чагыргазының сайгарлыкчылар фондузундан 60 муң акшаны берген. Качык сумузуңда хол-биле мойтак идиктерни, кидистен чылыг уктарны даараар нарын ажил бар. Бода малдың кежинден чылыг мойтак идиктерни даарааш, садып-саарып турарлар. Республика чергелиг «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлөвилелди эртиргенин кончуг эки деп санаар мен. Бистиң кожуунунң продукциязын чон магадап көргөш, мойтак идиктерни даарап бээр-биле чагыгларны кириген. Мөрен сумузуңдан сайгарлыкчы Төре-Хөлдүн шортаннар чонга сонуургадып делгелгеге аппарып салырга, чаңгыс хүн иштинде сонуургаан чон садып апарган.

— Силерниң кожуунунң девискээринде Төре-Хөл оожум чалгып чыдар, ол-бо ужу-кыдында тыва-моол өглер каастаан, чайгы үеде хөлдө дыштаныкчылар хөй-дүр, бо талазы-биле туризм сайзыралын канчаар чорудуп турар силер, Роман Кызыл-оолович?

— Чайгы үеде дыштанылга эгелзэн. Чылдың-на Төре-Хөлдү дургаар майгынарнын тип алган аалчылар хөйү-биле кээп турары өөрүнчүг. Кол айтырыг, долгандыр турар хүрээлелдин арыг-сили болгай. Кожуун чагыргазының үндүргөн шийтирин езугаар Төре-Хөлдүн дыштаныкчылары арыг-силини сагыыр, дыштанып келгени дээш хөй эвес төлөвири төлзэрин тургускан. Хөлдүн девискээринче эртерде, 50 рубль төлээр, кайда-даа үндүрүг төлээр чыылдалар бар, чижээ, Моолда бичи хемчигеш кежир көвүрүгнү эртери дээш төлээр. Чүге дээрге, хөлдүн санитарлыг байдалын

экижидери-биле чарыгдар (бок төгөр контейнерлер, биотуалеттер садар дээш, о.ө.). Төре-Хөлдүн богун кожуун чагыргазының ажилдакчылары пятница санында аштап-арыглап турар. Моон-даа соңгаар туризмни кожуунга хөгжүдери-биле хемчеглер алдыган. Хөлдөн өске Кежеге-Даа дээш чараш черлеривис хөй. Бо черлерни дургаар турисчи копка оруктар кылырын планда кириген. Оон-биле чергелештир төвөлөр мунар маршрутту кылырын чогаадып турары демдеглексенчиг. Төре-Хөл — арыг, кылаң суу-биле, кыдыын дургаар чадаң хараганнар-биле, изиг элезинниг, чавыс тейлери-биле онзагай чер. Чүгле республикадан эвес, Россияның улуг-бичи хоорайларындан дыштаныкчылары хөйү-биле дыштанып кээп турары көскү.

— Силерниң бодагыңар-биле эр кижиниң мөзүзү кандыг болурул?

— Кожуунда адыр аайы-биле аңгы-аңгы хемчеглерни кылып турар бис. Чоокта чаа Адалар чөвүлелин тургузуп, даргазын соңуп алган, ажылы шуудап турар деп дидими-биле чугаалап болур. Эр кижии ада-чуртун, арат-чонун, аал-оранда өг-бүлөзүн камгалаар хүлээлгелиг деп бодаар мен. Ынчангаш быжыг турушту болур, туткан ажылын ыялап-ла эчизинге чедирерин сүмелээр мен. Оолдарывыс кижизидилгези бистерден кончуг хамааржыр, өг-бүлөде ажил-агыны удуртуп-башкарынга ада кижиниң ролю улуг. Республикада Адалар чөвүлелин тургузуп, хоойлуну хүлээп алганы, кижии бүрүзүңге эки үлегерлиг боор дээрзинге бүзүрөп ор мен.

— Дараазында айтырым, Роман Кызыл-оолович, делегейде, Россияда болгаш Тывада кым деп политикти сонуургаар силер?

— Россияның деңнелинде политиктерни шыырак угаангыг-дыр деп көөр мен. Ажилдап чоруур үезинде олар хөй-ле төлөвилелдерни ажилдап кылып турарлар. Чурттуң сайзыралына, чонунуң бурунгаар базымына улуг идигни айтып чоруур. Бистиң республика иштинде чарлаттыглан «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлөвилелди демдегледеп, үнелеп болур. Ажил-ишчи кызымак, «алдын» холдуг шевер чонунуң чурту — Тыва дээрзинге кижиниң чоргаарланмас аргазы чок. Чингис-Хаан, Сүбедей деп аттар бистерге кончуг таныш. Ынчангаш, Сүбедей маадырны хүндүлээр мен. Ол Чингис-Хаанның



Досье

44 харлыг Роман Шинин Эрзин кожуунунң Нарын суур төрүттүнгөн. Эртеми — башкы Эрзинниң школаларына башкылап, директорлап чораап Кожуун чагырга даргазының социал политика талазы-биле орнакчызына ажилдаан. Тываның көдээ ажил-агыг техникумунга база башкылап, директорлап турган. 2012 чылда Тыва Республиканың ортумак болгаш дээди өөредилге албан черлериниң «Амыдыралдың айыны чок чоруу» эртеминин эң эки башкызы деп үнелелди алган. Эрткен 2012 чылдың июньда чагырга даргазы Сергей Шининниң ТР-ниң Чазаның Даргазының чанында Хөй-ниитиниң айыыл чок чорук чөвүлелин шилчезин соонда, ол кожуун чагыргазының даргазының албан-түлээзин күөсөдип эгелзэн. Роман Шинин Тывага «Чаңгыс демниг Россия» партиязының үндезилекчилериниң бирээзи турган, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазында «Чаңгыс дем» саткулда блогундан депшиштирип турган.

шериниң баштыңчызы чорааны төөгү материалдарындан болгаш Интернет четкизинден номчуп чоруур бис. Сахалин деп атты Сүбедей маадыр адаан. «Сахн» дээрге моол чылдан очулдураарга, «чер-чуртту эң кыдыы» дээн уткалыг. Бо девискээрни Чингис-Хаанның бир шериниң баштыңчызы Сүбедей маадыр башкарып чораанын номчаан мен. Моол-тыва черлер аттарындан укталган сөстөр бисте бар.

— Айтырылгарга харыйла бергениңер дээш четтирдим.

Инна ДАМБА-ХУУРАЙ
чугаалашкан

Кызыл — Эрзин — Тес-Хем — Кызыл.

Чоннуң тудуу

нын бирги оралакчызы Доржу-Белек Балдилович Чопуй кожуун чагыргазы, эмнелге дээш албан организация черлери шаа-биле дуза-деткимчезин көргүзүп турар дээрзин чугаалады. Кожуунунң төп эмнелгезинге пластик соңгаларны салганы-биле эрги соңгаларны ФАП-ка салыр дээш, сөөртүп эккеп каан. Кожуун чагыргазы кара саазын, манза дээш, материалдар-биле дузалажып турза-даа, кыдындан дуза-деткимче дөмей-ле херек. Ынчангаш Эрзинге Бай-Даг, Булуң-Бажы сумуларының ФАП тудугларына дээш ачы-дуза марафонун июль айда эрттирер.

Кол бригадирниң чугаалап турары-биле алырга, суурнуң чонундан чаңгыс кил кадаг, бажыңында хереклеттинмес, артык чүүлдерин-даа эккеп бээр кижилер бар. Дуза-деткимче көргүскен улустун болгаш албан черлериниң аттарын дептерде бижип турар. Ол ышкыш үнген, кирген

материалдарның тускай документациязын чорудуп турарын чүлдүгүндүм.

Амгы үеде сумунуң фельдшер-акушер пунктузу 1947 чылда туттунган эрги оран-савада ажилдап, чонну хүлээп турар. Чоокку үеде ФАП-тың чаа оран-савазы ажыглалче кирер. Оксана Ховалыговна Баадыр канчаар-даа аажок быжыг туруштуг, күззэн чүүлүн чедип алып удуртукчу дээрзин эскердим. Мындыг удуртукчу-биле чонунуң келир үези бүзүрелдиг холдарда.

Эрзин кожуунда бо чаңгыс эвес таварылга. Куран суурда клубтуң тудуун сумунуң бүгү чону демнежи кылган. Арбан даргазы Алдын-кыс Комбунуң болгаш сумунуң чонунуң эгелээшкини-биле белең эвес ажилды чорутканының түңнелинде, сумуда чаа, чырык, чараш Култура өргээзи ажилдап эгелзэн. Иденкейлиг хоочуннарның боттарының сүт, ногаазын садып-саарып, идик-хеп

даарадып, концерт көргүзүп тургаш дуза-деткимчени көргүзүп тургашы демдеглевес аргажок. Бедик хөйү-аът, дем, бурунгаар күзел-чүткүлү бар болза, кижии чүнү-даа чедип алыр-дыр ийин.

Бижзэн чүүлүмнү доозуп турар Тыва Республиканың Баштыңы — Чазаның Даргазының чөвүлөкчилер хөй-ниити ажилдакчызы Чимит-Доржу Байырович Ондарның Улугчун фронтунуң регионалдыг хуралына чугаалаан сөстөрүн кириейн: «Кожуун бир-ле чүлдүн дээрден бадып кээрин манал орбайн, боду күженин киниги ажилдап, шимченир болгаш ынчан түңнелдиг болур. Удуртукчага көрүп алган, негеттинип, хөй-иңайнып олурган херээ чүү боор. Шыдаар хире болза, болур-чоруу арганы ажыглап тургаш, күззенин чедип алып болгай». Эрзинниң республиканың чонунга үлегерлиг көргүзүп, чаагай эгелээшкини салып бас дээрзи чугаажок.

Алдынай БАДЫ-ХОО

Төре-Хөлдүн эриинде малы чаттылган

Тываның мурнуу-чөөн чүгүндө, бөмбүрзектиң тропиктерден аша, шупту куржагларының аян-шинчизин сиңирген Убсу-Нур аажажында ак-көк Төре-Хөл чалгып чыдар. Бодунуң бойдузу-айлаа-биле чуртувустуң ыдыктыг Тос Эртинеэи атка төлөптегир хөлдүн улуг кезии Моол талазында кирген. Карак четпес ү берген чиргилчинниг ховунуң изиг оьдунга кандыг-даа ың деңгип өзери таарымчалыг. Үе-дүптен бээр дээр-өрүнчүктелгени хөлдүн ээлери — малчыннар. Ногаан игештерлиг, бода малдан бедик хола хараганнарлыг хову алын ол-бо бедигээштерде өглер болгаш ааржы дег чаттып ан кодан хойлар улам чараштап турар.

Төре-Хөлдү оон буянның эрини-менди чурттаан өг-бүлелери жыткан. Оларның аразында «Булуң сумузунуң муң малдыгы» Орлан Шимекевич биле аа Юрьевна Кынырааларның ези көскү черни ээлеп турар. Солунуң ажилдакчылары оочуннары хөлдүн кезээки ин тынмышаан, аныяк мал-арың-кадыын айтырып, ың аалынга чедер аас-кежик-лдувус.

данче чоокшулап орувуста, көржең чыды салгын-биле кка хап келди. Аал кода-хайым ишти маалаан-чиал-маганның шимээн-даажы лей-дир. Арыглап-шеверлээн жаалары, чаңгыс хемчээлге одаар ыаш, чем кылыр г суугу база тиктинген ак иң хевир-туружундан бээр и, бодум хуумда коданнның и сагылга-чурумга ынак улус лдим.

лдурга дег калдар ыттарның аа мурнай бистерни ээрип-ының соонда, коданнның ээ-иң чылыг-чымчак чалалгазы-гже кирдивис-ле. Эрэиниң кожазы Моолдуу-биле шала тешкек боор. Өңгүр пөстен ин көжегези дээвири база ырында астынган, хол-биле кылган моол угулзаларлыг керексел, дөрүндө бурганнар инген өг бир-ле өргээ ышкаш ырды.

и-ажылга дадыккан хевир-и, шырай-арны хүнге додуккан Шимекевич-биле чугаа-сө-еледивис. Малчыннар өг-бү каш, 24 чыл болган. Өг-бү эр эээиниң сөзү-биле, ол чан тура көдээниң кандыг-даа өге кара ажылындан туттунуп

чорааны илдең: «Ачам Шимекей Кимович, «Ленин» совхозтун хоочуну. Ынчан бо черлерге малчын хонаштар база хову бригадалары турган. Ачам оларга суг сөөртүп ажылдап чо-раан. Бир чайгы хүнде хемден он шаа катап сугну сордур-гаш, малчыннарга чедирерге безин, үр болбайн төнүп каар турганын ачамны үргүлчү эдерип чораан болгаш сактыр-дыр мен. Ынчан 2 класска тургаш, суг сөөртүр машинаны мунуп өөренип алдым. Авам Маадыр Төмүровна база-ла көдээ ажыл-агыйынга назынын өргүп каан. Ол 1 дугаар хойжу бригаданың алдарлыг бригадири турган. Үениң эргилдези-биле мал семиртип көжер хонаштарның болгаш одар-белчири-

Суму, кожуун база республика чергелиг спортчу, культура-массалыг болгаш өске-даа байырлыг хемчеглерниң идеккейлиг деткикчизи Орлан Шимекевичини, мал ажылынга хөй чылдарда үр-түңнелдиг ажылдап чорууру дээш, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Хүндүлел бижии-биле чаңгыс эвес удаа шаңнаан.

ниң документилен хойлу езугаар кылдырып алдывыс. Ада-өгбемниң амыдырап-чурттап чораан ораныга, оларымның кылып чораан ажыл-ижин уламчылаар сорулгалыг өг-бү-лем-биле малдан туттунуп оравык бо» — деп, малчын төөгү каапты.

Аныяк өг-бүлениң улуг оглу Таджикстанда керээ-биле шериг албаны эрттирип турар. Оон оглу уйуун кырган ава-ачазы күзелдини-биле карактажып турар. Ортуну, хай бооп, 2 чыл бурунгаар чалы назынындан



Муң малдыг арат
Орлан Кыныраа.

чарлып чоруткан. Аалдың хеймери — Карим бо чылын 9 класс дооскан. Аалдың шупту аар-чик ажыл-ижин кылчыр дузалакчызы бо чылын сургулдаар күзелин илереткен.

Кынырааларның өг-бүлөзи шээр малын каш чыл бурунгаар-ла 1000 деп санга чедир өстүргеш, муңчулар клувунуң кежигүнүгө кирген турганнар. Кежээки имир болуп турда, малчынның оглу эжи-биле айттарлыг халдып келдилер. Орлан Шимекевичиниң күш-ажылды канчаар эптиг болгаш шынарлыг кылыр арга-дуржулгазын, чажыттарын оолдарына айтып берип, дамчыдып турары Каримниң шимченгиринден не көстүп турду. Эрестиг оолдарның ынаар тей артында ужу-кыды көзүлгөн чылгызындан кээп турары ол. Коданда инек, бызаа чанынга кээримге, олары шорuzu аажок, кижжи-даа өскөлөвөс. Бызаалары улуг-чаагай, тодуг-догаа, чараштары-даа хөлчөк. Узун буттарлыг, хертеши кирбиктиг шилги бугажыкты суйбаарымга, караан аларанаткаш, улам чассыыр болду. Бо чылын коданнның мыйыстыг бодазынга 39 бызаа немешкенин инээн саап орган Анчымаа Юрьевна чугаалады.

Сарыг-Булуңнуң чагырыкчызы Оксана Ховалыгның чугаазындан алырга, сумузунуң 3 муң малдыг малчыннарның бирээзи Кынырааларның өг-бүлөзи арат ажыл-агыйында шилчээ. Бода малдың баш санын хөйү-биле өстүрүп чоруур өг-бүлениң ажыл-ижи доктаар хире

эвес: кыжын Тываның Көдээ ажыл-агый яамызындан удуртукчулар келгеш, аныяк малчыннарның өг-бүлө фермазы тургузуп аар аргазы-даа, барым-даазы-даа бар дигеннер. Ук ажылды боттандыраар дээш кожуунуң даргалары ажылды чорудуп турар. Өг-бүлө фермазын кылырының негелдези — 1 чыл арааттан соонда федералдыг программаже кириер. Кыныраалар арат ажыл-агыйын сайзырадыры-биле муңчулар эвилелинден үнгөш, 2012 чылдың сентябрьда арат ажыл-агый ажиткаш, эъткир, сүткүр герефорд уксааның инектерин азыраар күзелин боттандырып эгелзэннер. Бо талазы-биле Орлан Шимекевичиниң бодалдары мындыг:

— Тыва уксаалыг инектерни чеже-ни-даа азыраарга, деңгизин биче база сүдү эвээш-тир. Эъткир, сүткүр уксаазын азырааш, өг-бүлө фермазы деп тускай программа езугаар ажылдаар сорулгалыг бис. Мындыг бүдүрүлгө черин ажылдадып эгелзэрге, чон-даа сүттүг боор, ажылчын олуттар база тыптыр.

Малчыннарның мал чеми белектээр тракторун коданнның хүндүт-

Бодамчалыг чугаа-сөстүг, күш-ажыл дээш уйгу-чыдын билбес бо өгнүң ээзинден езу-луг тыва эр кижиниң мөзү-шынарын танааш, магададым.

келдиг чери, бедик тейжигеште тургузуп каан. Оон дугайында Орлан Шимекевич: «Кырган, көк тракторум, кижжи болза шагда-ла пенсия-лаан эт-тир ийин» — деп эргелеткен дег, чугаалай-дыр. Кынырааларның өг-бүлөзи боттарының база бо черин бугу малчыннарын дүвүредип турар санал-бодалдарын бистер-биле үлөшти:

— Ховуда бөрү деп амытан уржуундан мал-маганны карак салбайн, кадарары негеттинип турар. Олар дөңчүгөштер ажып оъттай берген коданнның соонга чорууда, бажындан алгаш баар азы бажынга бараадал чоруп турунда-ла база халдап четтигипкен турар-дыр. Бо-ла чылдагаан-биле дүне хандыр удуур-даа аргавыс чок. Бистерни — малчыннарны, эң ылаңгыя азыраан малды кончук бергедээшкннерге таварыштырып турар чүүл бар. Ол болза — хөлге дыштанып келген чон. Хөлдүн эриин дургаар машина-техниказын тургузуп алгаш эштип, дыштанып чыдып аарлар. Чайның изинде хойнуң хостуг суг ижер шупту болдунмас. Оларның

аразы-биле мал суггарып эртер дээрге, хой эртер хос чок кылдыр сырый тургулапкан турар. Бичин када чайлап бээрин дилээрине — дыштанганнар даады-ла элээр эвес болур. Хорадаар, бодунче халдаар. Чаа, оон ол хамык дыштанганнар даңны атсы өрү-куду халдып хонар, аалга кээп хой бер дээр. Ындыг-дыр садып алынар деп чугаалаарга, халас алыин дээш шорлур боор-дур.

А хөл кыдыында боктуң дугайында чугаалаан-даа ажы чок. Кожуун удуртулгазы ону аштап-арыглап-даа каарга, кырындан улам немежиң кээр. Мал-маганның чук сава-хап, саазын, пөс дээш, чивээне чүвези чок боор. Ынчанмайн, адыгуузу мал хоржок деп билер эвес. Холу-будунга консерва, шил дээш, чүү-даа ылдыртып алгаш, аскаан келирлер.

Күрүне кызыгаары чоок болгаш, черле ындыг. Кызыгаар чурумун камгалаар ажыл кылган шериглер биске бо-ла кээр. Олар мында чурттап чоруур бөдүүн малчын кижиден паспорт-документ негээр. Хүнүнүнне документ хойлап алгаш чоруур дээрге база берге. Бир чамдыкта мырынай кады чорууда дей бээрлер. Шериглеривис бо хондур-дүндүр ээрик халчып турар аалчыларыстың хемчээп ап турар ирги бе, ынчаш — дээн чижектиг чидиг болгаш дегийт хемчээп алыр изиг-изиг айтырыгларны сайгарып чугаалаштывыс.

Суму, кожуун база республика чергелиг спортчу, культура-массалыг болгаш өске-даа байырлыг хемчеглерниң идеккейлиг деткикчизи Орлан Шимекевичини, мал ажылынга хөй чылдарда үр-түңнелдиг ажылдап чорууру дээш, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Хүндүлел бижии-биле чаңгыс эвес удаа шаңнаан. Бодамчалыг чугаа-сөстүг, күш-ажыл дээш уйгу-чыдын билбес бо өгнүң ээзинден езулуг тыва эр кижиниң мөзү-шынарын танааш, магададым. Орлан Шимекевичиниң чону дээш сагыжы аарып, эки-даа, багай-даа үүлөзине дузазын кадып чоруурун чаңгыс чер-чурттуглары бедии-биле үнөлөп чоруурун суму даргазы Оксана Ховалыгровна чугаалай-дыр. Малчыннарга төрөл чонунуң хүндүткели кандыг-даа шаңналдан артык белек ол. Төре-Хөлдүн эриинде малы чаттылган төлөптегир Кынырааларның чоруу чогуу, аас-кежиин чайнап-ла турар болзун!

Чаяна ЧЫКАЙ.

Спортту — бажыңнар чанынга

ДЕМНИГ КҮЖҮ-БИЛЕ...

аның Баштыңы Шолбан Казуң Кызылдың 100 чылынга адып чарлааны «Спортту — бажыңна» деп төлөвилели ымнарын алган. Чазак Дарың эгелекчи саналының утка — амгы үениң негелдези-юртчу шөлчүгөштер кылыры түп турар найысылалдың арының чанындан эгелзеш, «массалыг тудуглар инфра-траларын шупту деңнелге адып хөгжүдери. Оон-биле штир Шолбан Валерьевич дың Хоорай болгаш район-Төлээлекчилер хуралда-депутаттарыга боттарының да округтарына база ук пелге киржиринче катчып, бажыңнар чанында шөлдерни чаа-арын сүмөлзэн.

ылдың мэриязының дың-и-биле алырга, найысылалга пелди боттандыраары-биле лика бюджетиниң акша-изинден хоорайның беш ми-онунга тускай резин шывыг-версалдыг спортчу шөлчү-ни кылыры-биле 10 млн. аңгылаар. Үлегер кылдыр ярск биле Новосибирскиде ыңдыг объектилерни алган. нар чанында чаа спорт-

чу объектилер чурттакчыларның чурттап турар чериниң аайы-биле волейбол, баскетбол, мини-футбол дээш, өске-даа спортчу маргылдааларны бедик деңнелге эрттирер аргалыг болур. Кышкы үеде спортчу шөлдерни чуңгулаар катоктар кылдыр эде кылып алыр.

Тыва парламентиниң депутаттары Чазак Даргазының чарлааны «Спортту — бажыңнар чанынга» деп төлөвилелдин боттандырылганынче идеккейлини-биле киржиң, эгелзеш-кинини деткип турар. Спорт шөлдерин турниктер, баскетбол корзиналары-биле, тренажер «хана» азы чудуктар-биле, тодаргайлаарга, бажыңнар чанын биче спортчу объектилер-биле дериири — аныяк-өскенин спортка ынак, күш-культурага хандыкшыл-дыг болурунга улуг ужу-дузалыг. Ылаңгыя турниктер оолдарга шериг албан-хүлээлгезин эрттиреринге белекел болурунга ажыктыг. Спортчу шөлчүгөштер чүгө күш-культурага шөлчүгөштер чүгө хову эвес, харын-даа белекел болур эвес, харын-даа чурттап турар чериниң аайы-биле кожа-хөлбээ найыралдың быжыга-рынга, аныяктарны багай оруктардан чайладырынга болгаш хостуг үезин чөптүг ажыглап билиринге өөредип-кижидер.

«Спортту — бажыңнар чанынга»

деп төлөвилел чүгө найысылалда эвес, а республиканың муниципалдыг тургузулганың девискээрлеринде база боттанып эгелей берген. Оон бадыйкалы кылдыр Эрзин кожуунуң Эрзин сумузунуң чоннуң дузазы-биле стадион тудуу ажылын эгелей берген болгаш, ажылы кидин түлүк чоруп турар. Эрзин кожуунуң чагырга даргазының бирги оралакчызы Доржу-Белек Балдинович Чопуйнуң дыңнатканы-биле алырга, стадион ылап-ла чурттакчыларның күжү, деми-биле кылдынып турар. Ол: «Стадионнуң турар чери чүге суурдан ырай бергенил дээрге, чаа генплан езугаар бо девискээрге чурттап бажыңнары туттунар. План езугаар көрдүнгөн чери бо-дур. Ынчангаш бо девискээр чурттап бажыңнары апар. Стадионнуң иштинде асфальт шывыгылык орукту орук кылыр ажылдакчылар-биле дугурушкаш, кылдырткан. Тудуг материалдарын болдунар шаа-биле кайын-даа дугуржуп, тыптынып тургаш, ажылды чорудуп турар. Чагыларны орук кыдыында харылзаа сывырындаа шөйп турган ам ажылгалдан үнгөн боорга, чик өртекке дугуржулга езугаар садып алган. Стадионнуң хемчээли күрүне стандартына дүгжүп турар. Маңа оон кандыг-даа маргыл-



даа эрттирип болур. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, дендин улуг, чараш стадион болур. Чоннуң деткимчези-биле туттунуп турар стадион-дур. Ажы-төл-даа кадык амыдыралды чоруда-рынга, спорт-биле өнүктөжиринге улуг ужу-уткалыг массалыг спортчу стадион алаарына идегеливис улуг» — деп тайылбырлады.

Шынап-ла, эге улуг ажыл кылдынган болду. Стадионну кожуунуң эки турачы тудугжулары кылып турар. Оралакчы дарганың чугаалап турары-биле алырга, республиканың Баштыңы Шолбан Валерьевичиниң «Спортту — бажыңнар чанынга» деп төлөвилели чүлдүг базым. Чүге дизе спортчу шөлчүгөштерниң чогу, чедиш-пези өзүп орап салгалга багай сал-

дарны чедирип турар. Хостуг үезин чөптүг ажыглап шыдавазындан олар амыдыралды багай уржуктарына таваржып болурунуң айыылы бар. Ынчангаш аныяк-өскенге ынак оюннарын ойнаар, аразында солун маргылдаалар эрттирер спортчу шөлдерни кылыры чугула.

«Спортту — бажыңнар чанынга» төлөвилел республиканың өзүп орап салгалыга кадык амыдыралды чорударына, кадык салгалды кижизидеринге деткимче болур. Улуг-даа, бичи-даа салгалдың төлээлери шупту спорт дээш, кадык амыдырал дээш демнежилер! Кадык амыдырал — кадык салгал!

Валерия КОНГАР.

Авторнуң тырттырган чурчу.

ТААЛАНЧЫГ НОГААН ХӨЛБЕҢ!

Эмчи хөл, Чедерниң, эринге кээп, ооң тускай эмзиг чыдын тынып, сактыышкыннарга алзып ордун. Өдүрөктер үнү дыңнааш, бодалдардан серт кыннып адырлып, караам оларны-ла дилей берди. Бо чор ийин. Чааскаан өдүрөк боор бе?! Чо-ок. Эжи дуу ол бир эштип чор. Эжеш-эжеш өдүрөктер аразында бот-боттарынче кыйгы салчып, дунук-даа бол, өткүт үннери-биле ыржымны үрөп, чоргаар эштип чоруп турлар. Кыйгырышкан соонда, мырыңай эндерик болдулар.

Хөлдүн кыдыы, чоок-кавы шыпшың болгаш арыг-силиг, эки деп чүвезин. Каракка тааланчыг, кулакка – дыш. Ногаан шыкка аңдаштынып чыдыксааң кээр.

«Чедер» курорттун удуртулгазы хөлдүн болгаш курорттун арыг-силинин шыңгыы тудуп турары илден. Курорт девискээринде-даа бок чок, аштап-арыглап каан хөлдүн эрин дургаар эргий кылаштааш-даа, бок черле көрбөдүм. Ол талазы-биле чеме-лээр чүве чок.

Шаанда маңаа хөл кыдыынаг хемелер-ле эмгекч болур чүве болгай, ам чаңгызы-даа көзүл-бейн-дир. Чечектер айыраң-каас саглаңаңып турар чүве, ам курорт девискээриниң иштинде олуртуп каан чечектер-даа эскербөдүм. Курорт девискээриниң төвүндө тип каан каас-шевергин, сүрлүг чараш көстүр (шаандакы шагда болза) хааннар, беглер майгыны ышкаш майгынар дораан кичээгейни хаара тудуптар чорду. Оларның чанында улуг өглер база тип каан.

Хөл кыдыынаг олурп алгаш, каан, аяс хүнде хөлдө көрүнчүктелген дагларны, дээрде көшкен

булуттарны сонургал кайгап ор мен. Каткы-хөглүг элээн хөй кижиниң шимээни чоокшулап ор. Келзе-ле, Томск хоорайдан аржааннар шинчилел келген эртемденнер болду. Мен база ажылым аайы-биле Чедерде келгенимни чугааладым.

— Кайы хире ажылдап тур силер? Дыштанып четтигип тур силер ыйнаан?— деп, олардан айттырдым.

— Ажылывыс планнаан езугаар чоруп тур, ажырбас, сеткил-сагыжывыс таарзынып тур. Дыштанып база четтигип турар болдур бис ийин — деп, бөлүктүн удуртукчузу, медицина эртемнериниң доктору, Томскиниң курортология болгаш физиотерапияның эртем-шинчилел институтунун терапия салбырының удуртукчузу Ирина Николаевна Смирнова харыылады. — Кайгамчык ыржым-дыр. Мындыг ыржымны каяа-даа дыңнап чорбаан мен. Кулакка дыштыг деп чүвезин! Езулуг бойдус-биле иелээ арткан ышкаш кынны бээр-дир мен. Ындыг байдалга бир дугаар дужуп тур мен, бүгү бодум магалыг дыштанып тур. Ырак-узак чер чораанымда, уйгум келбес кижин мен, бо дүне Чедерге хонгаш, сактырымга, караамны шийипкеним дораан даң адып келген ышкаш болган, дүш безин дүжө-ведим. Мага-ботту дыштандырып, күш кирип алырынга кайгамчык тааржыр энергетикалыг чер-дир. Кызылдан база ырак звес. Хоорайжылар маңаа дыштаныр дыка аас-кежиктиг улус-тур — ди-дир. Өөрү-биле шимээн-дааштыг хөлге чунуп, сүзүп-даа турарлар. Хөлдүн ээзинге мынчаар тейлээр, мөгөөр, оон кадыкшылды дилээр

улус бис дээш айтып бээримге, арын-шырайы дыка шыңгыы апарып, аажок тейлээрлер-даа. «Спасибо-спасибо»-даа дээр, ынаар сымаранып-ла турарлар де. Арын-шырайында өөрүшкүзү көстүп турар. Хар-назыны улгады бергеннери безин чик адак халчып турарын көөрге, чаптанчыын. Тускай дериг-херекселдеринге хөлдүн суун узуп алгаш, лабораторияга шинчилелдер кылыр бис дээш чоруптулар.

Ол-ла эртемденнер-биле кады журналистер Уургайлыг аржаанынга келдивис. Даштыкы чурттуң автобузу бистиң аржаан чедер багай оруктарывыска кайын шыдажыр ийик, оранчокка чыдып калган, аржаанче кылаштажып үндүвүс. Хүннүң изин-даа кедергей. Эки чүве, ойт-сигенин терени аажок, ногаан хөлбөң! Долгандыр ойт-сиген, хову чечектери сагланнар, арыг-сили-даа аажок. Аржаан чоок-кавызы, арга-арыг эдээн бок долган боор, чованчыг чүве-ле болгай дижип чорааны-выс, ындыг звес болду. Сосновка школазының хоочун башкызы Любовь Суван-ооловна-биле ужуражы бергеш, аалчылар көөрге, арыг-силиг ол эки-дир дээрзин чугаалажы бердивис. «Аржаанчылар дыка-ла бокталдырар боор чорду. Чеже машина бокту удуртукчуларывыс моон төктүрбээн дээр. Ам харын арыг-силиг-дир, бо-ла хевээр тударын кызыдар бис. Аржаанчылардан база негелдени күштелдирер бис» — деп, ол чугаалады.

Аржаан чоогунда аяңчыгашка Таңды кожууннун төлээлери эртемденнерни ак хадактыг, аяк шайлыг уткуп алдылар. Нацио-

нал тыва хептерин кедипкен тыва даңгыналарны аалчылар аажок сонургал, чурук тырттырар апараттарын дораан уштуп кээп, тырттырып турлар. Ырак эвесте даг эдээнде аржаанга кээривиске, аржаанның ээзин хүндүлөп, аңаа тейлеп ашкарып-чемгерип, саң салырының езулалын кылды. Кылын, кызыл хевис кырынга эртемденнер олурп алгаш, тывалар бистер-биле деңге тейлеп, сөгүрдүлөр. Даңгына кыстар ол езулалдың утказын бирден бир чок тайылбырлап бердилер. Лама-башкы езулалды кылып доозуптары билек, аржаанның үнүп чыдар бажындан барып аржаан чалап алыры-биле эртемденнер чорупту. Бир шак хире болганда олар чедип кээрге, журналистер үглей-ле бердивис. Аалчылар бедик үнгөш турупкан-даа бол, амырааны шырайларын-дан илден, чаржалажып чугааладылар:

— Сугнун арыг, чаагай деп чүвезин! Бедик даг үнүп чораан звес, кадыр даг үнүп чаңчыккан звес, бергедедивис, ынчалза-даа ол хире узун орукту эрткеш, барып-барып аржаанның бодунга келгеш, канчап ооң үнүп чыдар бажынга четпес боор, союп-даа чорааш чедер деп шийтпирледивис. Туттунар ыяштар кылып кааны дыка эки чүве-дир. Четкеш келдивис! — деп, амырап турлар.

— Лабораториядан үнмес, ында-ла олуруп турар ийик бис чоп, харын-даа бо сургакчылаашкында киржип келген-дир бис — деп, чугаалажып чордувус. Орантаңдыларынаңың энергетиказы кайгамчык-тыр. Аржаан сугларынаңы, дагларынаңы камнап-хумагалап-ла көрүңер.

— Чаңгыс дөстен хадын бидыт катай үнүп келген турарын (ыяш дээр ол) бир дугаар көрдүм. Өгбелеринер ыяш, даг, хем, — шупту эзелерлиг деп сагып-рааны дыка-ла шын-дыр, меген угаанныг улус-тур. Бо хал эртинелеринерни шын ажыг камнаңар. Уургайлыг аржааны, чок, арыг суг-дур. Ол хиреде да хөй аарыгларны эмнеп тур кайгамчык-тыр. Тоолзуг, элд хуулгазын-дыр! — деп, мага турдулар.

Аржаан бажынга чедир кызыл бут кылаштап четкеш келген хем-ден кижини магадааш, чугаала бердим. Таңдының төп эмнелгениң терапевти, хоочун эмчи Азий Баировна болду. Өөнүң ээзи ке эмчи-биле бүгү назынында Та кожуунга ажылдап келген, Уургайлыг аржаанынга аржааннап чаңкан болгаш, эмчи кызыл-бут бачоруур. Аржаанга хамаарыштыр лун, ажыктыг чүүлдерни ол чуга берди. Азиймаа Баировнадан үгер ап, мага-бодувусту дадыктыг чаңчыктыраалыңар.

Тывага бир келген улус база катап ыяап-ла келир болгай дээривиске, эртемден амырап, «Күзелдивис-биле кибис!» — деп харыыладылар. «Бити улуг дээргилер ышкаш үп хүндүлөп турарга, харын-даа чоксунуп тур бис, сеткилге дө өөрүнчүг-дүр база катап ужуры кыже, Уургайлыг!» — деп байлаштылар.

Төрзэн Тывавыстың аржасуглары, хемнери, хөлдери кезде арыг түрзүн дээш, кижини сагыш аарып, сагыш човап көрээлинер, чонум.

Светлана БАЛЧЫР

ХӨГЖҮМЧҮЛЕРНИҢ ХЕЙ-АЪДЫ

Уругларның дыштанылгасын организаастаарынга хамаарышкан ажылдар кидин түлүк чоруп турар чайгы дыштанылганың үезинде өзүп оран салгалдарның талантызын сайзырадырыңче, тура-соруун быжыктырарынче, оларның чедиш-киннерин немештиреринче, хей-аъдын көдүреринче угланган ажылды тыва культураның ажылдакчылары Республиканың уругларның уран чүүл школазының баазында чорудуп турар.

Чайның баштайгы хүнүндө маңаа Константин Тамдын аттыг уран чүүл лабораториязын ажыдары чаңыл апар чыдар. Республиканың кожууннарындан чыылган талантылыг уругларга мастер-класс-тар школаның баазында ам үш дугаар чыл эрткен ол. Чүгле сес хонук дургунда уламчылаар бо кичээлдерни уругларга республикада ат-сурагылыг уран чүүлдүн мастерлеринден аңгыда, даштыкы чурттардан чалаттырып келген хөгжүмчүлөр эртирип турар. Бо удаада маңаа Америкадан, Япониядан база кожавыс Моолдан башкылар келген.

Лаборатория бодунуң ажылын дооскаш, түңнел концертин көргүскен. Чалыы талантылардан тургустунган национал оркестрнин күүселдезинде аялгалар-биле концертти ажиткан. Оркестрини моол башкы Бааст Тогебаяр удурткан. Ооң Тываның Чазааның

үрер хөгжүм оркестриниң составына ойнап, Тимур Дулуштуң удуртулгазы-биле Тывага өөренип турганы солун. Тываның культура сайыдының оралакчызы Мариатта Бадырғы оларның бо эгелээшкенинге моон-даа улуг чедишкенин күзөп, тыва культураның деткикчилеринге яамының мурнундан четтиргенин илереткеш, келир чылын культураның деткикчизи деп номинацияны ажыдарын дыңнаткан. Константин Тамдын аттыг төлевилел «Үс-түү-Хүрээ» чергелиг Тываның бир билдингир төлевилели ышкаш кылдыр сайзыраарын сайыттың оралакчызы күзөвишаан, чүгле Тыва иштинге звес, а чоок-кавы девискээрлерниң, Сибириниң федералдыг округтун, кедизи барып Россия чергелиг төлевилел апар дээрзинге чигзиниг чогуң илереткен. Мындыг бүзүрелди лабораторияның организаторларының хей-аъды, бурунгаар көрүжү, энергиязы оттуруп турарына ол демдеглээн.

Кичээлдер үезинде онза талантызын, эң ылаңгыя шудургу ажылгырын, тура-сорукуун көргүскен уругларга дипломнарны, акша шаңналдарын тывыскаан. Билдингир композиторларның бижээни тааланчыг аялгалары Ак-Довурактан, Хову-Аксындан келген чадаганчылар, саксофонга, баянга, барабанга ойнаар хөгжүмчүлөр кончуг бедик деңгелге күүсеткен. Лабораторияның ажылынга бо чылын чурукчулар база



бир дугаар киришкен.

Талантылыг уругларны деткиринче угланган бо ажыл чыл келген тудум, улам сайзырап турарынга школаның директору Тимур Дулуштуң, улусчу ус-шевер Алдар Тамдынның, журналист Анна Лачугинаның болгаш хөгжүм сонургалдыг, уран чүүлдүн келир үеде сайзыралы дээш сагыш човап чоруур өске-даа кижилерниң уран-чечен эштежилгези улуг рольду ойнап турары көскү. Талантылыг уругларның хөй кезии Якутскиге, Ригага, Кемеровога чайын эртер мөөрейлерге киржири-биле аъттаныптарынга белеткенип эгелээн. Константин Тамдын

аттыг фондунуң болгаш Алдар Тамдынның төрелдериниң мурнундан мөөрей киржикчилеринге «мороженое садып чиир, өске хоорайларга барып парктап, кинолап дыштанырынга» деткимче акшаны база тывыскаан.

Уран чүүл школазының директору Тимур Дулуш чыылган уругларга төрзөн чонунуң ыры-хөгжүмүңге хандыкшыл дээрге ада-иезинге, төрөл аймаанга, төрзөн суурунга, Тывазынга, улуг Россияга ынакшыл-дыр деп демдеглээш, чайгы уран чүүл лабораториязы хагдыганд деп чарлаан.

Чечена БУЛЫТОВА.

Чайгы дыштанылга

ДООЗУКЧУ—2013

Владимир Бораевич Кара-Салтыг Тээлиниң № 1 ниитибелиг ортумак школазының сөөлүккөңгө байырлалынга аалчылыг 1963, 1993 чылдарның доозукчулары, В.Б. Кара-Салдың өөн ишти, уруу Елена Кара-Сал дээр оон-даа өскелер киришкен. Ичылгы доозукчулар Н.Өлзей-Салтыг Культура бажынынга ба кылары-биле телевидение концентурдугеш, оон кирген орулга школлага улуг, делгем сценал зал немей кылыры-биле (чечемун ажыг рубльди) администратцияга дамчыткан. Владимир Кара-Салдың уруу — Россияда Турцияда элчин чериниң консул Елена Кара-сал авазы-биле школага КАИ класын келир өөредиге чылында ажыдары-биле 40.00 түңнүг акшаны 6 «в» класста удуртукчу башкызы Салбак Семеновна Намчалга хүлээдип бер өске-даа белектерни школага администрациязынга сөннээн.

9,11-ги класстарның доозукчуларының онзагай чүүлү — кичуун, республика болгаш Россия чергелиг спортчу маргылдаалга, көрүлделерге, конкурстарга олимпиадаларга шаңналдыг чедерни хөйү-биле чаалап элкке гени. Сайын Кашык-оол школаның чаан мөгези, Амир Кара-Сал арзылаң мөгези аттарның эд лекчилери болган. Уран номчу гага тилекчи, шүлүк, чога бижиир талантылыг Буюн Салы «Мананывыс ыраажы час» дномун чырыкче үндүрген.

Шеңне КУУЖААН.

ЧУРУКЧУ – ФИЛОСОФ

Р-ниң Алдан-Маадыр аттыг Национал музейинге Россияның чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, Тываның Комсомол шаңналы-лауреады, Тываның алдарлыг чурукчузу Сергей Кочааның 60 аанынга тураскааткан чогаадыкчы делгелгезиниң байырлыг ажы-кыны болган. Музейниң культура болгаш уран чүүл килдизиниң кекчизи Александр Хертек юбиларның делгелгеде делгеттинген чадары-биле чыылганнарны таныштырбышаан, чурукчунуң чогаа-ы ажыл-херээнге бедик үнелелди берген.

РСФСР-ниң И.Е.Репин аттыг шаңналының лауреады Хаа Хертектиң өөреникчизи Кочаа школачы үезинден-ан чурулгача сонургалдыг, -даштан кылган дириг амы-рының чүгле хевир-дүрзүзүн зеринден аңгыда, оларның чаңын ажылдарында тода иле-турары-биле ылгалып турган. чылдардан бээр Сергей Кочаа аңгы деңгелдиг делгелгелерге ил эгелээнден бээр бурунгу уран чүүлдүң езу-чаңчылдары-зулуг уламчылаачызы болуп,

бедик чедишкиннерни чедип алган. Улуг башкыларындан өөренип алган чүүлдери бодунуң чогаадыкчы, ты-вынгыр чоруу-биле улам күштелдир-ген. Мастерниң чонар-даштан чазаан ажылдары бүгү чуртта алдаржаан. Чедишкиннерге таалап олурар кижил ол эвес, ынчангаш чурукчу чаа-чаа чогаадыкчы оруктарны ажыдып, чараш чүүлдү көргүзүр чаа аргаларны тып, уран талантызын улам калбартып чаңчыккан. Чонар-даштан, ыяштан чазаарындан аңгыда, хөм болгаш алгы-кештен кылган кылыглары-биле өгбелерниң уттундуруп бар

чораан уран чүүлүн диригизеринге канчаар-даа аажок улуг үлүг-хуузу кириген. Каш чыл бурунгаар Сер-гей Хомушкучевич дарганнаар уран чүүлдү сонургал, ол талазы-биле арга-дуржулгалыг кижилер-биле ужуражып, өөренип, шинчилел ажылдарын кылган соонда, кан шуткуур тускай дериг-херекселди эккеп алгаш, бурунгу тываның чурук-чуларының, дарганнарның кылып чорааны каасталга кылыгларын ше-неп кылып эгелээн. Салым-чаяаныг кижилердеки салым-чаяаныг болур дээрзи-ле чөп. Удаткан чок Сергей Хомушкучевич ховар чараш каастал-галарны шеверлеп үндүрүп эгелээн. Сөөлгү үеде ол Национал музей-биле сырый ажылдап турар. Аржаан-2 шынаадан тывылган скиф үезиниң алдын эдилелдериниң хоолгазын кылыр чагыны музей кирирге, ону төлөткөн-биле күүсеткен. Музейниң мөңгүн залында турар мөңгүн субур-ганы ам кылып турар.



Чурукчунуң делгелгезин со-нуургал келгеннерниң аразында кымнарны чок дээр. ТР-ниң куль-тура сайыдының өмүнээзинден оон орадакчызы Михаил Монгуш өөрүп четтиришкениң байырлыг бижин тыпсып тура: «Мындыг салым-чаяан-ныг акыларымның аразында оларның ажыл-ижин сонургал көрүп, өзүп келгеним аас-кежик. Олардан хөйүн өөренип, билип ал чоруур мен» — деп чугаалаан. Тываның Улустуң чогаал-чылары А.А.Даржай, Ч.Ч.Куулар,

ТР-ниң уран чүүлү-нүн алдарлыг ажыл-дакчызы А.С.Серен, алдарлыг чурукчу-лар Д.Х.Дойбу-Хаа, А.Х.Ойду, Бай-Тайга кожуунуң удуртук-чулары Ч.Ш.Донгак, К.И.Седип, ТГШИ-ниң эртем ажылдакчызы В.С.Салчак болгаш өскелер-даа чурукчу-нун ажылдарына бе-дик үнелелди берип, оон мөзү-бүдүжүн ма-

гадап, мерген угаанын, философ-чу бодалдарын онзалал демдегелеп, аңаа чоргаарланып, Тываның адын делегейге алдаржыдып чорууру дээш, Сергей Хомушкучевич Кочаага хүндүткел-биле мөгейип, моон соң-гаар-даа оруу ак, хей-ады бедик болурун күзээн.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.
Алдын-Херек АПЫКААНЫҢ
тырттырган чуруу.

«Сылдыс бүрүзү боду оруктуг»

Мадон Монгуш — лирик шүлүкчү. Оон шүлүктери хөй чылдар дургузунда сагыш-сеткили-биле хөөн, тыва чечен чогаалда бодунуң тыпкан чогаалдар болур. Шүлүктеринге бижиттинген аразында нептереңгей апарган арбын. «Мөңгө назын», «Авам» деп ырларны дыңна-амаанчок, ырлаваан кижилер. Оларда тыва сүүзүн, тыва ырын күштүг.

Мадон Монгуштуң «Мээң авам» ырызы ава дугайында онзагай үтүттүрүп чогаал болур. «Көккүр бажы хүнге чайнап (наан, хөөкүй мени азырал-вам ол-дур» деп одуруглар-ян чалгыы сеткилдерге до-өөннели бээр. Черле ынчаш гаал Мадон Монгуштуң ава-нга бижээни чогаалдарының и болур. Ук чогаалда тыва ава-иң ажыл-ижи, сагыш-сеткили-и-биле тода чуруттунган.

ин болган тыва тонун эгиннепкен, тарында элел калган идиктерлиг, хаганнар аразында кара өглүг, дай кижилер каш өшкү дозуп чоруур.

оги көрүш-биле бо бөдүүн-лар, бөдүүн сөстөр. Ук оду-ава кижиниң ову-хевирин илереткен одуруглар болур. «Буян болган тыва тонун...»

чуруглар ханы уткалыг, улусчу-лыг. Ава кижиниң ажы-төлүн-ге йөрээлдери, оон кылган буя-бүгү оон тыва шыва тонунун-ге халбактанып чоруур, ажы-е буяны оон тонунун эдзэнге, шак оон ажы-төлүнчө тарап, ээр дээр чонунуң бо фило-лын шүлүкчү бо одуругларда кааны ол. Шүлүкчү Мадон-а алыс-ла чингине тыва езуга болгаш ол бүгүнү эки билер-ындан «буян болган тыва-деп бижип кааны алыс-ла-ннуң угаадындан, филосо-дан дазылданган.

чогаалда ава кижиниң делгем, сагыш-сеткилин автор тодазы-уруп көргүскен. Оон буяны, жи каш-ла одуругларда си-ереттинген: енниң-не сүттүг шайын өрү чажар, кен чону өгнү ойбас шайлап алыр. лыктан оглун, кызын хараанзыг-даа, кы сылдыс үнгүжеге манап орап.

Быжындыдан ойбак тонну чамап даараан,
Былгаар унуг болуп идик дүптөп септээн.
Кызыл сөөскен даңазында таакпы тиккен,
Кылыр ишке шалып кежээ, алгы ууштаан.

Мадон Монгуштуң лирикасында ава темасына бижээн оон өске-даа чогаалдарында ук ову-хевир уян хөөн-биле чырыттыган. Ажы-төлү дээш олут-чыдын чок, сагыш чогаан бөдүүн ава кижиниң ову-хевир-и сеткилдерге чок, эргим көстүр:

...Оглу өскөш, тайга кезип,
Одаг ээлеп, аңнал чорда,
Сүзүктүг-ле өртемчейже
Сүдүн чажып, авам йөрээр.

Төлү дигеш, дүне, хүндүс
Дөспөс чүрээ саргып чоруур
Ынак авам сеткилимниң
Ырызы бооп чурттавышаан.
(«Сеткилдин ыры»).

Мадон Монгуш чогаал ажылын хөй чылдар дургузунда кылып келген. Оон демир-үжүүнүң бажы улус-чонунуң мерген угаанынга, амы-дыралдың аак-кээнген шалыптынып чоруур. Ынчангаш оон шүлүк-теринде улусчу мерген түнелдер арбын. Чогаалга кандыг-бир улусчу угаадышкынны делгеми-биле бижип көргүскөш, оон түнелдин үндүрүп каа-ры номчуштуг. Шак ынчаар оон шүлүк-тери номчукчу бүрүзүнүң сеткилинге хөөннежи, бодалыга катчы бээр шак ындыг сүүзүнүг.

Өртемчейде бүгү чүүлдер бот-тускайлаң, бот-боттарынага дөмейлешпес, орук-кокпалар аңгы-аңгы дээрзин «Чаяаттыг дөмей чүве ховар» деп шүлүүнде поэтиктиг дыл-биле чуруп бижээш, оон түнел-лин мынчаар дамчыткан:

Чаяаттыг дөмей чүве ховар,
Чамбы-дип-даа онгул-чингил.
(«Чаяаттыг дөмей чүве ховар»).

Мадон Монгуштуң «Изиг хо-вуда амыдырал» деп шүлүү чидиг сюжеттиг шүлүк болур. Оон сюжети дүргени-биле хөгжүп, чештининиңини тода көргүзүр. Ында амыдырал — демисел дээрзиниң поэтиктиг чуруушкунун кылган. «Изиг ховуда амыдырал» — деле-гей литературада шак мындыг хөөннүг чогаалдар-биле үн алчып чыдар дөлем талалыг шүлүк болур. Ол Джек Лондонун, Э. Хемингуэй-ниң амыдырал дээш чидиг демиселди чуруп көргүскен чогаалдарын дораан сагышка кириер. Амыдырал, амы-тын сагышка чидиг ой-кый чок демиселде дээш чидиг ой-кый чок демиселде чаңгыс-ла чүүл салымга бүзүрели дээрзин Мадон Монгуштуң бо шү-лүүндө база эскертинер. «Чингис-

Хааның дужаалы-биле» деп три-логиясында якут чогаалчы Николай Лугинов ол дугайында Илдэгистиң салым-чолунга хамаарыштыр «Оон чүрээнге угаан-медерелден бедик бир-ле ыдык чүүл турган — Деңгер-лерниң чаяал бергени салымынга идегели» деп бижээн мерген сөстери Мадон Монгуштуң бо шүлүүнде, ында кириген бодалга үн алчып чыдар. Лугиновтун-даа, Мадоннун-даа бо түнелдер кайызы-даа амыдыралга даянган, амыдыралдан ужукталган дээрзи бо-дур ийин. Ынчангаш олар-ның үн алчып чыдары дээрже шак бо философчу бодалдың күштүү болгаш амыдыралчызы-дыр. Чидиг демисел-дин поэтиктиг чуруушкунун көргүскөш, «Изиг ховуда амыдыралда» шүлүкчү мынчаар мерген түнел үндүрген:

Амыдырал демисел-дир.
Черле ындыг
Аай-дедир казыгы дег
бөөлдеп чоруур.

«Менээргенме» деп шүлүкте мөңгө чүүл бойдушта чок, шалта-раазын-моондак чок оруктар дээр философчу бодал бүгү шүлүктүн одуруг бүрүзүнде сиңиреш бижит-тинген. Шүлүкчү ол бүгү мерген угаадышкыннарны амыдыралдың аңгы-аңгы арыннарындан «дүжүрүп» бижип каан:

Дажып мөөрзүн калчаа хемге,
Далайжы-даа дүжүп болгай.
Тайгактарлыг кыламага
Дагалыг аът тайып болгай.
Мөңгө чүве бойдушта чок,
Мөңгүн безин эстип хайлыр.
Чазак хааны болган сайыт
Чазыг кылгаш, буурап дүжөр.
(«Менээргенме»).

«Менээргенме» деп чогаалда тодазы-биле чырыттыг бодалдар авторнун «Бугалар» деп шүлүүнде база уламчылап, бойдушта мөңгө чүүл чок дээрзин билиндирип турар:

Бустаан буга кезек хана
хааннаар коор,
Бурган өршээ! Мөңгө сандай
турар бе, ынчаш?

(«Бугалар»).

Черле ынчаш Мадон Мон-гуш философчу мерген бодалдарны тода, чарт бижип түнээринге мергежилдик чогаалчы дээрзин оон шүлүктери херечилеп турар. Ынчангаш оон чогаалдары лирика биле мерген угаа-дышкынның согажалаттынганындан сүр-күчүлүг, сүүзүнүг, номчуштуг чогаалдар болур.

Мадон Монгуш — арыг, байлак бойдус төлү. Долгандыр турар бой-дус-биле ол чок. Оон чараш-каазы М. Монгуштуң шүлүкчү сеткил-са-гыжын хөөннөп берген. Оон шүлүк-теринде бойдус чурумалы чараш болгаш чарт илереттинген:

Шала күскээр дуруалар
Шагжок өрү дүндүүстелип,
Төрзөн черин каал чадап,
Төнмес ырын ырлашкылаар.

Ойда, чикте өрге, күске
Оюн эреп сывыртажыр.
Эзир куштар дээрже бедип,
Эзимнерге чуккуражыр...
(«Чанган куштар»).

Шак бо одуруглардан долгандыр турар бойдус карака чуруттунуп, кулакка дыңналып кээр. Номчукчу кижилер бүрүзүнүң сагыш-сеткилин арыг, чаагай кылдыр хевирлеп чо-руур күчүлүг одуруглар болур. Шак ындыг дөлем талалыг чогаалдар Мадон Монгуштуң шүлүк чогаалда-рында хөй:

Дувулуг хат өгнү силгип,
Дүне улуп туруп берди.
Дүннүң кужу кызыл үгү
Дүндүктө кээп хонуп алды.
(«Уйунум келбес»).

Сыннар кыры чоорту чырып,
даң-даа аткан,
Сыгырганың ындын ыры
оожумнаан.

Борбак аргаа удуп хонган
кээрденнер,
Бора-хөкпеш мыжырткайнып
чөмөй берген.
(«Бойдустун эргилдеси»).

Хүннүң караа чылывастал,
кыскалаан,
Күжүр черим сарыг тонун
кедикпен.

Дузак өшкү амзап көргөш,
чивээң,
Дуруг тиинде сарыг чашпан
каткан.

(«Орай күс»).

Мадон Монгуштуң чогаалда-рының географиязы аажок делгем дээрзин оон чамдык шүлүктери бадыткап турар. Оларда болууш-куннар Тывада, Моолда, кандыг-бир изиг ховар ховуда болулап турар. А «Килиманджаро» деп шүлүү изиг Африканың чурумалын көргүскен: «Чүс-чүс чылдар сынып турар чү-рек ышкаш Африка»; «Джунглида сарбашкыннарлыг, Савана дээр шынаазында жирафтарлыг, чааннар-лыг»; «Алды муң метр бедикте турар алдарлыг даг Килиманджаро»... Аф-рика диптиң эң бедик тайгазы Кили-манджаронун шыпшыныга тыва кижилер келген соонда бижиттинген чогаал дээрзи тодаргай. Ол — тыва чечен чогаалды Африка дугайында шүлүктөр-биле байлаштыг чок чогаалдарның бирээзи. Тыва чогаалда Амыр Хоюгбанның «Килиманджаро» аттыг ыры апарган шүлүү дег бо шүлүк база чоргаарал болгаш ма-гадашкын сиңген дөлем шынарлыг. Чоргаарал болгаш магадашкынның эң-не чемишти дараазында строфа-

да магадылаттыгган:
Экваториялыг Африканың
Эң-не бедик таңдызы боор,
Тыва кижилер шыпшынып тепкен
Тывызыксыг Килиманджаро.

Кижилер кайгал ханмас
Килиманджаро, Килиманджаро.
(«Килиманджаро»).

Кандыг-даа шүлүкчү оон шүлүкчү нүүрү оттуп, шүлүкчү сагыш-сеткили быжып келгенде, төрзөн черин, бо-дунуң чуртун алгап-мактап, ырлавайн барбас. Мадон Монгуштуң төрзөн ыдыктыг Тывазына ынакшылын, аңаа чоргааралын «Тыва», «Ыдык Тывам» дээр шүлүктеринде бижип көргүскен. Оларда Тываның бай-лаа, сорунзалыг чараш-каазы бүрүн илереттинген. Дээди сеткилдин ха-нызындан бижиттинген ук шүлүктөр сүр-күчүлүг, номчуурга номчуштуг, магаданчыг:

Ак-көк Тыва чараш оран
Алды, киштиг Таңды, Саян.
Азия дип чүрээ болган,
Алдын, мөңгүн чурту Тыва.

Сарлык, иви, теве малы
Саглы, Тожу, Эрзин шыпкан.
Хөлдөр, хемнер, Саян далай
Хөлбөңдөңдир чалгаан Тыва...
(«Тыва»).

Шүлүкчү нүүрү-биле Мадон Монгуш Тываның «сүзү бедик» деп тодардып, «сүлдө, туктуг тускайлан-ган» деп чоргаарланып турар: Сүлдө, туктуг тускайланган Сүзү бедик хостуг Тыва («Ыдык Тывам»).

Мадон Монгуш тыва чечен чо-гаалда боду тускай хөөн-сырынның чогаалчы болуп тодарай берген. Оон чырыкче парлап үндүрген номнары «Мөңгө назын» (1986), «Мадонна» (1996), «Амыдырал болгаш ынак-шыл» (2000), «Ынакшылдың боодал чечээ» (2004), «Чуртталгавыс ак, кара оруктары» (2012) тыва чечен чогаал делегейинде бодунуң туружун тыпкан, номчукчуларга чок дептер-лер болур. Якут чогаалчы Николай Лугиновтун «Чингис-Хааның дужаа-лы-биле» деп романында мындыг бодал бар: «Дээрлерде эңме-тикчок сылдыстар кады-кожа тайбың турар-лар, сылдыс бүрүзү Бурганның чаяал бергени туруштуг, сылдыс бүрүзү боду оруктуг». Шак бо сөстери Ма-дон Монгуштуң чогаадыкчы салым-чаяанынга дорт-ла хамаарыштырып болур. Чогаалчы нүүрү-биле Мадон Монгуш Бурганның чаяал бергени туруштуг, боду копка оруктуг. Ында чедишкиннер-даа арбын, дүжүт-даа бар дээрзи ожааттынар.

Сайлыкмаа КОМБУ,
чечен чогаал шинчилекчизи.

МАЛДЫҢ КОДУР ААРЫЫ

Кодур «маагы» — деп чоннуң адап өөрөнгени аарыгның дугайында кыска тайылбырны кылыксадым: ол халдавырлыг, чыпшычак аарыг 3 аңгы хевирниң «кодур саргыларынга» чарлып турар ниити ады «кодур».

Кеш саргызы (накожник) колдуунда оорга, моюн, чарыннар кыры база хопкалдайга өл-шык, үвүргей дүктүг апаар.

Кижидер саргы (зудневая) арын-баштың кештеринге чоруур. Аас-думчук, карактар кыдыындан эгелээш, башче тарааш, өске эт-кешче дамчыыр.

Буттарын (кожеед или ножная) хол-буттарның кечинден эгелээр.

Кодур саргызы 0,2-0,8 мм каракка көзүлбес мага-боттук кончук чидигиш хан сорар аас-дылдыг амытан. Даван-даяктары кешти дырбактап, кижиргендирер хол-буттук. Олар кешти оюлганнадып, ызырып, үттеп алгаш олче хоралыг чараазын кириер, оон ол кеш ыжып, саргып, өл сап төктүп эгелээр. Ол балыг кештин иштинге саргылар хөйү-биле өзүп-төрүп көвүдээр.

Кодур аарынын чылда-гааннары: аарыг «өөскүдүкчүзү» мал (бүдүү аарып чоруур), малды чугбаска, малдың ээлери боттары эмчи дузазы чокка тарып (эмниң хемчээлдерин (доза) шын тургузуп албайн, кажан мал аарый бергенде азы кажан малды камгалаар үелерин эрттирип алгаш) турарында. Оон-биле чергелештир, кажаа-хорааны чазынна коптарып, өдек-керженин чыып, арыглап, чугайлап, дезинфекциялап, кургадып албайн турарында.

Оон кышкы үеде малдың быдып-куртууру кажаалар ышчам, тар, өл-шык боорунда база чылдагааннар хөй. Колдуунда-ла кодур аарыг малдан чыпшычыл кээр хоралыг, халдавырлыг аарыг.

Аарыг малдың көскү демдектери: ол азарганчыг саргылар малды кижиргендирип, бужурган-дырып эгелээр, мал бодун оя-деже ызырып, чылганып, дүрбүнүп, арып-доруп, кештен сап төктүп, дүктөр чыпшычыл, борбактажыр. Кеш чарлып кылыннап, балыгланып, тазарып, дүктөр калбак-калбаа-биле дүжер. Аарыг мал уйгу-чыдын, амыр-дыш чокталып, чудап, түрөп, деңгели кошкап, аыш-чемге тура чокталыр.

Аарыг малды чогуур үезинде хемчээл албас болза, ол чудап өлүр. Кажан аарыг малды чедир эмнөөскө, ол чылдан чылче аарыгның «өөскүдүкчүзү» бооп арттар. Чайгы үеде кодур саргылары изиг хүнден чаштынып, кештин янзы-бүрү сыгыгларынен хандыр кире бээрлер, ол үеде олар малды дүвүретпес база малдың дүрбүнген кажаа-хорааларның чарык черлеринге хүнден чаштынып, малдың кээрин манаарлар. Кажан соок дүжүп, кажаалар ишти өл-шык бооп, агаар чедишпестээр, олар өөскүп эгелээр. Ынчан чаш мал төлү кады кошкак,

арган-дорган мал кончук дүрген аарып эгелээр. Күзеглээшкн бетинде күскү чуулданың чылдагааны ол.

Кодур аарынын тодарадырда ветеринария лабораторияларынга аарыг малдың кечинден хандыр (савы) катый кадык черин чидиг бистиг кестик-биле (скальпель) алгаш лабораторияларже (кожууннарда килдистер бар) аарыгны шын тодарадыр-биле чорудар. Лабораторлуг хыналданың түңнели-биле кандыг кеш аарыг? Азы чүү деп саргы? — деп көргөш, эмнээшкнни чорудар.

Кодур аарынын болдурбас дизе: Чазын кыргылда соонда малды албан чуур болза эки. Малды чүге чуур ужурулу? Мал-маганын чуурунун ужуру болза: чүгле быды-куртту, кодур-бузуру эвес, оон-даа өске кеш аарыглары хөйү-биле демдеглеттинип турар. Чуулда малдың деңгелинге улуг ужуру-дузалыг база ымыраа-сээктен камгалаар. Чуулданы чугула компания кылдыр чоргузары, суму чагырга дарга-бошкаларындан эгелеп, чоннуң идепкейлиг кижилгези негеттинип турар чидиг айтыры.

Бирээде: суму бүрүзүңге мал чуур чуулда ванналарын, кажаа-хорааны быжыг, эптиг мал-маган кемдеп-кергевес кылдыр тудуп, шын уштап-баштап, график езугаар малчыннарны, хуу хамаатыларны эки чарладып, мал эмчилери-биле тудуш харылзажып, организастыг айтырыгларны шыңгы шийтирлеп бээр, суму чагыргаларының дорт кижилгези болур.

Ийде: чуулда ванналарының арыг-шевери, эм хоюдугаларының хемчээлин (доза) сугнуң изиг-чылыг температуразын шын тургузары эмчилерниң эң харысгалыг ажылы.

Үште: малдың ээлери идепкейлиг, шалыпкын эмчилерниң сүмезин езугаар мал-маганын чогуур үеде эк-кеп чугдурары ветеринарлыг дүрүм езугаар хамаатыларның дорт хүлээлгези.

Ынчангаш малдың чуулдазынче кончук улуг кичээнгейни салыры хүннү чугула айтыры деп бодаар-дыр мен. Чуулда бетинде малды эки

Кодур халдавырлыг, чыпшычак аарыг болганда, кадык мал-биле аарыг малды аңгылаары чугула.

Амгы үеде кодурга, малдың ишти-даштыгы курттарынга ажыглап турар эмнер хөйү-биле үнүп турар. Оларны шын тып, кандыг янзылыг, кажан-кажа, канчаар ажыглаарын эки билзе чугула. Тус-тус черлерде мал эмчилери-биле тудуш харылзажып, тайылбыр ажылын, арга-сүмезин ап, суму, кожуун чагыргалары-биле бир демнежи, кодур аарыгга баш удур ветеринар-санитарлыг камгалал ажылдарын чорудары эргежок чугула. Малдан алыр алгы-кеживис, дүгүвүстүң шынарларын база утпаалыңар!

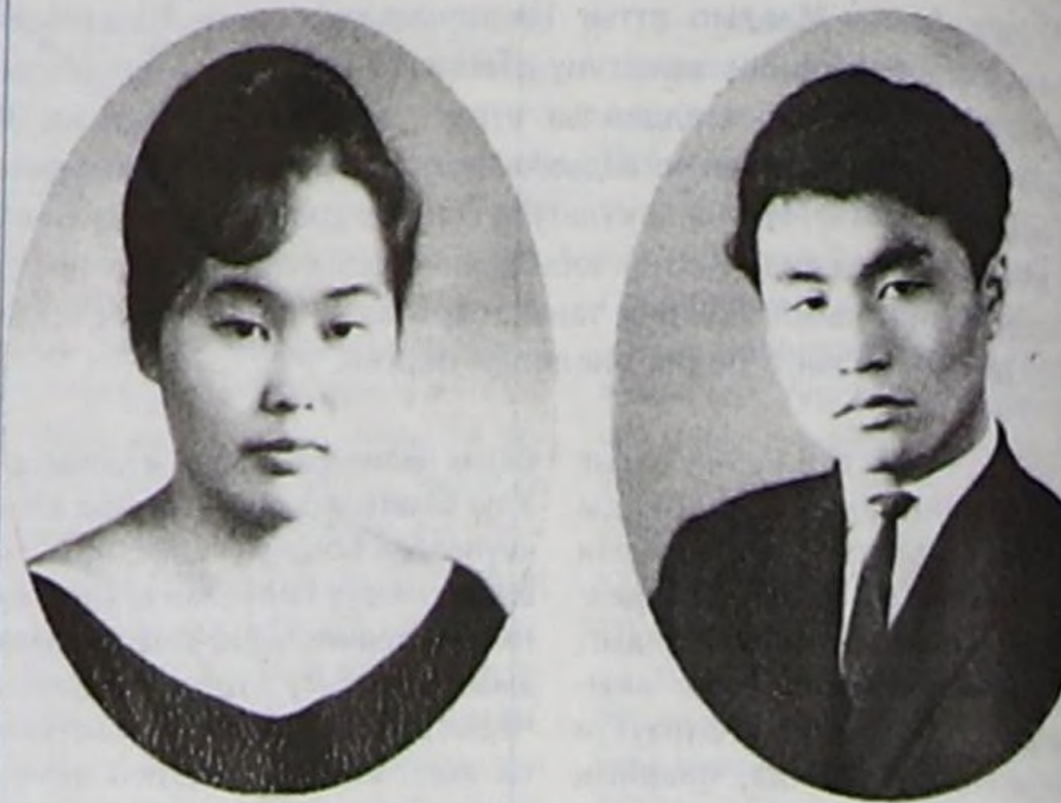
Шаг-шаандан тура-ла, бистин ада-өгбелеривис чылдың 4 эргил-дезинде одар-белчириин солуп чазаглап, чайлаглап, күзеглеп, кыштаглап көжүп чораннар. Чазатга малдың чаш төлүн алгаш, кыргылдазын дооскаш, чуулда ванналарынга мал-маганын чугаш, малдың ишти-хырын тоолгадыр эмнерни ижирт-кеш (500 ажыг хевирниң каракка көстүр-көзүлбес, ижин-хырын, шынган эъттер, баш-мээни курттардан янзы-бүрү мал-маган база куштар чыргадап аарып чоруурлар) эм ойтутт сирин тайгаларже малын семиртип, ымыраа-сээктен чайладыр көжөрлер чораннар. Амгы үеде ыңдыг эвес, чаңгыс-ла черде кыштап, чайлаглап, хоорай, суурлар чанындан ыравайн олуар апарганы чажыт эвес. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээр, одар-белчириин камнап кадагалап, дыштандырып албайн, малдың чогуур семиртилгезин чедир чоргуспайн турары-дыр. Оон чылда-гаанын мынчаар тайылбырлаар боор чорду, орук-суур, тайга-таңдыже ырай бээр, кокай-бөрүден коргар болгаш, хуужудуп алган черлери база амгы үениң амыдырал-чуртталгазының байдалы ыңдыг.

Ам эрткен чылдарның чыл от-четтарының байдалы-биле медээ-лерни демдеглекседим. Элээн каш чылдарның түңнелдери-биле алырга, республикада мынчага дээр күскү, кышкы, часкы үелерде бода, шээр, чылгы, хаваан база куштарда «ко-дур» аарыгы үзүк чокка бүрүткеттинип турары дүвүренчиг бооп артып турар. Хаваан-дагааның кодуру Кызыл, Ша-гаан-Арыг, Чадаана хоорайларда чылдың-на демдеглеттинип турар.

Эрткен 2012 чылда Кызыл хоорайдан экелген попугайдан хөй саргыларны республиканың ветеринария лабораториязы тодарадып тыпкан. Ынчангаш «чараш куштар» тудуп турар хамаатылар кичээнгейлиг, арыг-шеверни шыңгы сагыры чугула. Тыва чуртувустуң мал-маганы кадык-шырак, кодан сынмас кылдыр өзүп көвүдөп-ле турар болзунам!

Е.Ч. ОНДАР,
Тыва Республиканың ветеринария лабораториязының килдис эргелекчизи, Россия Федерациязының алдарлыг мал эмчизи.

Байыр чедиршишкени



Хүндүлүг кудаларывыс!

Даш-оол Чоодуевич, Сиирки Сүлдүмовна кайыңар-даа харлап, өг-бүлө тутканыңардан 50 чыл болганы-биле байыр дирип, чуртталганың узун оруун ам-даа уламчылавышаан, быы кадыкшылды, аас-кежиктиг болуруңарны күзедивис.

Төөгү дөстүг Ү-Шынаа,
Кара-Хөлдүн
Төлөпиг дээн оглу-биле
Казымалдыг ораны боор
Кайгамчыктыг Бай-Сөөт кызы
Аас-кежиктиг хүнде душкаш,
Амыдырал туду берген.
Авыралдыг эмчилер бооп

Ачы-буян өргүп чоруур.
Чылдар эртип, солушса-даа,
Шырайлары ам-даа чараш
Гитаралап ырлажы бээр
Кайгамчыктыг, тааланчыг
үннер бол
Кудазы К.В. Чолд
база уругла

Чарлалдар

Бай-Тайга кожууннун Шуй сумузундан 20 км ыракта «Дуст Хем» аржааны дыштаныкчыларны чалап тур. Тур када чуртта манзадан кылган чадырлар, майгын тигеринге белеткеп каан чер арыглары черлер бар.

Эмнеп болур аарыглары: нерв системазы (остеохондроз) чүрек-дамыр системазы болгаш шимчээшкн органнары, хайылдыр органнар (гастрит болгаш хырында оюлганнар), кээженнер аарыглары.

Бир төлээр дадывыры: улуг улуска — 350 руб.

бичии улуска — 150 руб.

Аржаанның администрация

«ЭНЕРГОСТРОЙ» КХН

ниитизи-биле 196 дөрбелчин метрден 201 дөрбелчин метр чедир шөлдүг, 1 база 2 кабат тургустунган, белен туду каан коттедж бажыңнарны садып эгелээшкн дыңнадып тур. Өртээ 1 м 35000 рубльден өрү.



Садып алырының дугайында
«ЭНЕРГОСТРОЙ» КХН-ниң
8-905-920-41-01, 8-923-547-30-60,
телефон/факс (39422)4-85-29.



ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, хүлээп алышкын өрээли — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: нийтиел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге, көдээ ажыл-агый килдизи — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, реклама килдизи — 8-923-383-78-88, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-17-94.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделжда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8281. Чагыр 72. Номериңарлажа дужааганы: график

езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республика талазы-биле эргели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелдиг дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактыларды дыңнадыглары дээр авторлар боттары харыылаар.